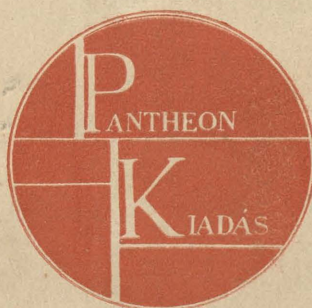
BÁLINT ALICE

A GYERMEKSZOBA PSZICHOLÓGIÁJA

PSZICHOANALITIKAI TANULMÁNY

A GYERMEKSZOBA PSZICHOLÓGIÁJA

ÍRTA:

BÁLINT ALICE

A MAGYARORSZÁGI PSZICHOANALITIKAI EGYESÜLET TAGJA

DR FERENCZI SÁNDOR
ELŐSZAVÁVAL

PANTHEON KIADÁS

Biró-nyomda rt., Budapest VII, Rózsa ucca 25

ELŐSZÓ

Súlyos köveket dobott a pszichoanalizis a gyermekneveléstan oly sokáig stagnáló vizeibe. Mindenekelőtt kiderítette, hogy azok, akik eddig művelték a pedagógia elméletét és gyakorlatát, mélyebben szántó lélektani ismeretek hijján, úgyszólván csak meglehetősen önkényes osztályozásokra és kísérlet-lélektani tények regisztrálására szorítkozhattak, egyébként pedig főleg arra törekedtek, hogy a gyermeket minél előbb szobatisztává, intelligenssé, erkölcsössé, szóval társadalmilag lehetségessé tegyék. Sokban emlékeztet a gyermekneveléstannak ez a helyzete a lélekelemzés hatását megelőző elmekórtanra; Freud előtt a pszichiatria tudománya sem volt más, mint különös kórjelenségek változó alapokon történő klasszifikálása, az intellektualitás fokának mérése; a gyógykezelés legfőbb szempontja pedig az volt, hogy az elmebeteget a társadalomra nézve minél ártalmatlanabbá tegyék. Ilyen szempontok uralma alatt tudományos gyógyító vagy nevelő program nem is alakulhatott ki.

De maga a pszichoanalizis is csak az utolsó évtizedben mert hozzányulni a gyermeknevelés kényes kérdéséhez, amikor erre a halmozódó tapasztalás úgyszólván rákényszerítette. Nem is mondhatjuk, hogy szakmánk pedagógiai alkalmazásának terén teljes egyértelműség uralkodik; vannak, akik gyermekeknél egy meglehetősen enyhített formájú analizist tartanak célravezetőnek és megengedhetőnek, egyesek viszont változatlanul alkalmazzák, gyermekeknél is, a felnőtteknél hasznosnak bizonyult módszert. Ennek a könyvnek a szerzője szókimondásával és a tudományhoz egyedül illő nyiltságával, felfogásában kitünően reprezentálja azoknak a csoportját, akik minden konzervativizmusuk mellett sem zárkóznak el új és néha merész eszmék elől.

Érdekes és a maga nemében egyedülálló szinezetet ad ennek a bátor könyvnek, hogy a szerzője nemcsak képzett pszichoanalitikus, hanem a primitív népek lélektanát is szakszerűen műveli. Így aztán kivételesen sikerülhetett neki felkutatnia és megmagyaráznia a gyermek és a primitív ember viselkedésének párhuzamosságát.

A könyv egyes fejezetei körül nemcsak nálunk, de főleg külföldön élénk vita fog megindulni. Bizonyos azonban, hogy ha talán csak idők multán is, e könyv megállapításai közül nem egy, általános elismerést fog aratni.

Budapest, 1931 szeptember.

Dr. Ferenczi Sándor

BEVEZETÉS

A GYERMEKSZOBA ÉS A FELNŐTTEK

A kultúrnépeknél a gyermekszoba a legtitokzatosabb dolgok egyike. Külön nyelve, külön szokásai és egészen különleges problémái vannak. Ez érthető is, hiszen a gyermekszoba tulajdonképpen az őskor és a civilizáció találkozhelye; itt történik meg nap-nap után az a csoda, amikor a féktelen ősemberből kultúrlény lesz. Kevésbbé érthető azonban az a tapasztalat, hogy bár ilyen óriási horderejű és az általános értékelés szerint nagyon is dicséretreméltó dolgok történnek a gyermekszobában, úgy a gyermek, mint a közreműködő felnőttek bizonyos szégyenkezéssel, vagy mondjuk szemérmességgel kezelik a gyermekszobában végzett munkájukat és igyekeznek minél hamarabb fátyolt borítani rá. Majdnem úgy, mint ahogy például az új gazdagok szívesen elfelejtik azt a kort, amikor még nem tudták biztosan, hogyan kell késsel és villával bánni. Ez a hasonlat még tovább folytatható. Épúgy, ahogyan azok, akik magasabb társadalmi polcra emelkedtek, szeretik azt hinni, hogy mindig előkelőek voltak, úgy mindenki szívesen hiszi magáról, hogy már a bölcsőben is kultúrlény volt. Talán ez a lélektani oka annak, hogy az emberek előbb érdeklődtek aziránt, hogy milyen kultúrhajlamokat örököltek elődeiktől, mint aziránt, hogy tulajdonképpen milyenek valójában. Más szóval ezzel magyarázhatjuk, hogy az örökléstan megelőzte a pszichológiát. Ha biztosak lehetünk, hogy a kultúrhajlam kezdettől fogva megvan bennünk, könnyebben átsiklunk azon rövid átmeneti időszakon, amelyben mindnyájan vademberek voltunk. (Hogy érzelmi, ez esetben hiúsági szempontok a tudományok fejlődésében is szerepet játszanak, arra bizonyság a darwinizmus története.)

Igy tehát annak ellenére, hogy a gyermekszobában a

legtöbb ember kétszeresen érdekelve van, először, mint gyermek, később, mint nevelő, alig akad még valami, amiről olyan nehéz volna beszélni, mint erről a külön életet élő rejtélyes világról. Részben ennek az érzelmi beállításnak tulajdonítható, hogy maga a pszichoanalízis, noha kezdettől fogva a rejtettebb lelki tartalmak felderítését tűzte ki céljául, hosszú kerülő úton jutott el a gyermekkorra vonatkozó hiteles adatokhoz. A legelső felvilágosításokat nem is a gyermekszoba szolgáltatta, hanem a felnőtt neurotikus betegek, akiknek analíziséből kiderült, hogy betegségük keletkezése összefüggésben van legkorábbi gyermekkoruk eseményeivel. Ezt a már amúgy is eléggé meglepő tényt még különösebbé tette, hogy ezekre a számukra igen fontos eseményekre a betegek a kúra előtt nem emlékeztek, vagy legalább is nem sejtették jelentőségüket. Igy fedezte fel Freud az elfojtást, mint védekezést egyes kínos élmények tudatban maradása ellen. Ezek a tapasztalatok indították azután arra, hogy mind nagyobb érdeklődéssel forduljon az első életévek lelkiélete felé. Vizsgálódásai még egy nem kevésbbé váratlan eredménnyel jártak. Kiderült, hogy az egészséges és a beteg ember gyermekkora között nincsen lényeges különbség. Ez a különbség egyedül a konfliktusok intenzitásában nyilvánul meg. A konfliktus súlyosbodásának oka rendszerint valami lelki megrázkódtatás (trauma). Hogy melyek azok az élmények, amelyekből traumák lesznek, az a külső viszonyoktól, de bizonyos mértékig a belső hajlamosságtól is függ. Igy megtörténhetik, hogy az egyik ember károsodás nélkül viseli el ugyanazt, amibe a másik belebetegszik. Mindezek a kérdések koránt sincsenek még véglegesen tisztázva. Tény az, hogy lényegében valamennyien ugyanazon a fejlődésen megyünk keresztül és az ezzel a fejlődéssel járó konfliktusokat ugyanúgy elfojtással intézzük el, mint azok, akik később valami okból megbetegszenek.

Az elfojtás felfedezésével új megvilágításba került egy másik igen általános emberi tulajdonság, tudniillik az, hogy a normális felnőtt ember a legritkább esetben emlékszik életének első négy-öt esztendejére. Az általános hit ezt az emlékezethiányt a kis gyermek alacsony értelmi fokával magyarázta. Ezt a felfogást támogatta az a körülmény is, hogy az a

néhány emlékfoszlány, amely gyermekkorunkból tudatunkban megmarad, rendszerint értelmetlen, összefüggéstelen, vagy teljesen banális dolgokat tartalmaz. A felnőtt ember számára teljesen érthetetlen az emlékek ilyen furcsa kiválasztása. Kicsi korunkban látszólag nyomtalanul múlnak el felettünk sorsdöntő események, míg egyes jelentéktelen benyomások ugyanebből a korból kitörülhetetlenül megmaradnak bennünk egy életen át. Mindez valóban a közkeletű felfogás mellett szól, csak az a bökkenő, hogy a gyermekek viselkedése sehogysem egyezik ezzel a felfogással. A normális kisgyermek kíváncsi, éber, tudnivágyó. Találó megjegyzései, túláradó érzelmei egyaránt lelkiéletének gazdagságát mutatják. Kotnyeles, azaz mindenben részt akar venni. Enfant terrible, azaz mindent észrevesz és szóvátesz. Gyanakvó és kritikus, azaz számon tartja, bírálja az eseményeket. Értelemhiány tehát nem lehet az oka annak, hogy mindössze egy-egy összefüggéstelen emlékfoszlányt őrizünk meg életünknek ebből a talán leggazdagabb és legeseményteljesebb korszakából. Ma már tudjuk, hogy ennek az igen nagyarányú — hiszen több évre terjedő — és majd minden embernél megtalálható emlékkiesésnek előidézője az elfojtás. És tudjuk azt is, milyen természetű élmények következtében válik az egész korai gyermekkor az elfojtás tárgyává.

A felnőttnek a gyermekszobához való viszonyában ez az elfojtás igen fontos szerepet játszik. Saját gyermekkori emlékeink elfojtása ugyanis a legnagyobb akadálya annak, hogy megismerjük a gyermeket a maga valóságában. Azt, amit sikerült kiküszöbölnünk saját tudatunkból, nem akarjuk meglátni gyermekeinkben sem és ha túlságosan elénk tolakszik, csak úgy tudjuk tudomásul venni, mint valami üldözendő szörnyűséget. Éppen úgy, mint ahogy az Olympus napsugaras istenei a keresztény papok világában megannyi fekete ördögökké változtak, azokból a gyermekkori ösztönmegnyilvánulásokból, amelyek a nevelődésnek és civilizálódásnak áldozatul estek (vagyis elfojtattak), merő bűn és gonoszság lett. Áll ez legelsősorban a nemi ösztönre, amelyről csak a pszichoanalízis révén tudtuk meg, hogy nem a pubertás idejében lép fel, mint valami egészen új jelenség, az ember éle-

tében, hanem a normális egyénben is jelen van és megnyilvánul ezer formában születése percétől kezdve. Freud a gyermekkori nemi életről írott munkájában kijelenti, hogy tulajdonképpen szégyen, hogy a gyermeki szexualitást egyáltalán fel kellett fedezni, hiszen minden látó és halló ember bármikor megfigyelheti a létezését bizonyító jelenségeket. Valójában azonban úgy áll a dolog, hogy éppen ezeknek a jelenségeknek a leírása a legnagyobb ellenkezést váltotta ki. Azt, hogy egyes abnormis esetekben szó lehet a nemi élet korai megnyilvánulásairól, még elfogadták volna, de hogy Freud megállapításai mindenkire egyaránt érvényesek, megdöbbentette és visszariasztotta az embereket. Szentségtörésnek érezték, hogy valaki szembeszáll azzal a felfogással, amely a kisgyermeket ártatlan angyalnak mutatta és nem vették tudomásul, hogy Freud amikor ezt megtette, régen túl volt már azon, hogy a gyermekkor primitív ösztönmegnyilvánulásait bűnnek, vagy borzalmasnak lássa.

Előáll tehát az a paradoxon, hogy éppen azok jutnak leginkább abba a helyzetbe, hogy a gyermekek romlottságán elszörnyedjenek, akik leghevesebben kardoskodnak a gyermek tisztasága mellett. Mindenki ismeri ugyan azokat a tréfákat, amelyek kifigurázzák a felnőttek naivitását a mindenttudó gyermekkel szemben, de a tréfa által engedélyezett felszabadulás csak pillanatokig tart és a nagyok, noha jóízűn nevetnek, nem is gondolnak arra, hogy a tényleges igazsággal állottak szemben.

Mégis, ha az őszinteséget kötelezővé lehetne tenni, megállapíthatnók, hogy az emberek valóban sok mindent tudnak a gyermek igazi lényéről; csakhogy ez a tudás egész határozott feltételekhez van kötve. Már a fent említett tréfák is erre utalnak. De megfigyelhető különösen azoknál, akik a kis gyermek nevelésével foglalkoznak, hogy többet tudnak, amíg a gyermekszobában tartózkodnak, mint közvetlen azután, hogy az ajtót becsukják maguk mögött. Ismeretes jelenség, hogy fiatal leányok gyakran milyen visszataszítónak érzik a gyermekszoba légkörét és milyen gyökeres változáson mennek keresztül e tekintetben abban a pillanatban, amikor maguk is anyákká lesznek. Azt szokás mondani, hogy az anyai szeretet-

nek hoznak ezzel áldozatot. Mi ezzel szemben úgy magyarázzuk ezt a változást, hogy az anya és gyermeke közti viszonylatban társadalmilag engedélyezettek olyan érzések és ténykedések, amelyeket egyébként tilt a jónevelés. A gyermekszobában többek közt gáncs nélkül elégíthetők ki azok az ősi ösztönök, amelyek célja a nemi szerv és általában a meztelen test látása, tapintása, vagy a különböző testi funkciók megfigyelése. Ez a mélyebb értelme annak a közhelyként ismert állításnak, hogy gyermekeinken keresztül ismét gyermekekké válunk. Az agglegények gúnyolódása a családapákkal szemben tehát jórészt tudattalan irígység következménye; ők ugyanis kénytelenek undorodni attól, amit a szülők szabadon élvezhetnek. Maguk a szülők azonban szintén csak bizonyos korlátok között adhatják át magukat a gyermeki örömöknek. Megfigyelhetjük, hogy az anyák vagy dajkák egymás közt nyiltan megtárgyalják a kicsik ügyeit, kedveskedéseik és kiváncsiskodásaik intímebb részleteit, míg idegenek, vagy akár a család férfitagjai jelenlétében szégyenkeznek. Mintha bűntudattal töltené el őket, hogy bele tudták élni magukat a kisgyermek primitív örömeibe.

Egészen hasonló kettősség nyilvánul meg a gyermekszobában használatos szavak jórészével szemben is. A kisgyermek nevelése, szoktatása folyamán elkerülhetetlenné válik olyan szavak használata, amelyek a felnőtt illemkódex szerint feltétlenül kerülendők. Ezeknek a kezdetben oly szükséges és otthonos és azután tilossá váló szavaknak igen nagy jelentőségük van minden ember fejlődésében. Hiszen, mint mondani szokás, vannak dolgok, amiket megtenni lehet, de kimondani nem. A nevelés egyik legfontosabb következménye valóban az, hogy a dolgok mintegy két csoportra válnak olyanokra, amikről beszélünk és olyanokra, amikről nem beszélünk. Szinte olybá tűnik, mintha hallgatólagos megegyezés állana fenn az emberek közt, miszerint kölcsönösen elismerik, hogy amiről nem beszélnek, az nem is létezik. Agyonhallgatni, majdnem annyit tesz, mint agyonütni. Amiről azonban nem szabad beszélni, arról nem lehet gondolkodni sem. Ennek a nevelési tilalmon alapuló gondolatgátlásnak feltűnő példáját találhatjuk a gyermekpszichológiai irodalomban is. William és Clara

Stern aprólékos gondossággal vezetett naplójegyzeteken alapuló nagy munkája a gyermeki beszédről nem tartalmaz egyetlen olyan kifejezést sem, amely a kiválasztási funkciókra vonatkozna. Lehetetlen elképzelni olyan gyermekszobát, ahol a kiválasztási funkciókat ne kellene beszéd tárgyává tenni, éppen a jóízlésre való nevelés érdekében. Ha ezek a szavak Sternék hiánytalannak mondott szókincsösszeállításaiból mégis hiányoznak, úgy ez csak valamely erős pszichikus gátlás következménye lehet, amely minden lelkiismeretességük mellett is lehetetlenné tette számukra a teljes tárgyilagosságot.

A gyermekszobában történő dolgokról tehát éppen beszélni a legnehezebb. Ha a gyermek kijelentéseit tudományos szaknyelvre fordítjuk, jogosan vetik szemünkre, hogy írásainkból hiányzik az élettel való kapcsolat. Ha viszont a gyermeket saját nyelvén szólaltatjuk meg, az illemkorlátokkal kerülünk összeütközésbe. A két rossz közül — véleményem szerint — a kisebbiket választottam, amikor a példákul felhozott gyermektörténeteket mindvégig az eredeti szövegezésben közlöm. Ezzel a lépésemmel az elfojtás rugalmasságára apellálok. Hiszen éppen a gyermekszobával kapcsolatban tapasztalhatjuk, hogy az elfojtás nem egyszeri végleges kiküszöbölése annak, amiről nem akarunk tudni, hanem állandó folyamat, amelyet — Freud szavaival élve — leginkább annak a cenzornak a működéséhez lehet hasonlítani, aki a körülményekhez képest engedélyez hol több, hol kevesebb szabadságot. Miután pedig célom nem az, hogy a gyermekszobát tudományos mezbe öltöztetve szalonképessé tegyem, sőt ellenkezőleg, hogy a felnőtteket felbátorítsam, hogy a gyermekkel szemben ne kizárólag nevelők, hanem józan és pártatlan megfigyelők is merjenek lenni, feltétlenül szükség van a cenzúra felszabadítására. Dehát hogyan lehet ezt elérni? Az analitikus tudja a legjobban, mennyire nehéz a cenzura tekintetében változást előidézni az emberekben. A tárgyilagos megfigyelés egyik főfeltétele, hogy felfüggesszük a szokásos értékítéleteket, amelyeket szinte automatikusan alkalmazunk az emberi cselekedetekre. Ezek az értékítéletek védik meg a felnőttet attól, hogy a gyermek társaságában maga is gyermekké vál-

jon. A legtöbb felnőtt a gyermekkel való találkozás első percében már felveszi ezt a védekező „nevelősködő magatartást". Szinte általános szokás ilyesféle kérdésekkel kezdeni a barátkozást: „hát hogy viseled magad?", „jól tanulsz az iskolában?", vagy a kisebbeknél: „szereted-e az anyukát?", „tudsz szépen köszönni?" stb. Mint nevelők megkapjuk viszont az engedélyt arra, hogy a gyermekkel kevésbé szobatiszta témákról is tárgyaljunk. Ugyanúgy, mint ahogy például hivatásuk gyakorlása közben az orvost, vagy ápolót is felmentjük az illemkorlátok betartása alól.

Ehhez hasonló felmentést adhat a tudomány is. Komoly, tudós férfiak nem átallnak hetekig, sőt hónapokig együtt élni a majomketrecek lakóival csak azért, hogy mélyebb betekintést nyerjenek lelkivilágukba. Ha ezt az áldozatot meg lehet hozni a megismerés kedvéért, nem látszik túlzott követelésnek az sem, hogy hasonló tudományos kirándulást tegyünk a gyermekszobába. Meg kell tehát próbálnunk tisztán ösztönmegnyilvánulásokat látni abban, amit megszoktunk illetlenségnek nevezni; rosszalkodás, butaság, csökönyösség helyett meglátni azokat az érzelmeket, indulatokat és gyakran értelmes gondolatokat, amelyek a gyermek viselkedését irányítják.

Minden koncesszió, amit a titkolódzásnak teszünk, megnehezíti a tények pártatlan tudomásulvételét és teljes megértését. Hogy ennek a megértésnek nemcsak elméleti, de praktikus jelentősége is van, azt ma már senki sem tagadja. De megértés nem lehetséges megismerés nélkül. Épúgy, ahogy újabban a kolóniákba kerülő hivatalnokoktól megkívánják, hogy ismerjék a bennszülöttek szokásait és hiedelmeit, noha munkásságuk részben ezeknek a szokásoknak a leépítését célozza, ugyanígy szükségesnek tartjuk, hogy a nevelő minél alaposabban ismerje a gyermek érzés- és gondolatvilágát azért, hogy célját minél kisebb áldozatok árán érhesse el. Viszont, miként az európai kultúra sok új színnel gazdagodott az idegen kultúrákkal való barátságos érintkezés folyamán, úgy nem lehetetlen, hogy mi is tanulni fogunk gyermekeinktől és hogy a gyermeki, vagy ami ugyanaz, az emberi lélek behatóbb ismerete nemcsak a nevelés módjait, hanem a nevelés célját is befolyásolni fogja.

I. AZ ÖSZTÖNÖK NEVELÉSE

Ennek a fejezetnek tulajdonképpen egy alcímet is kellene adnom és ez: a pszichoanalízis és a pedagógia egymáshoz való viszonya. Az ösztönök neveléséről nem beszélhetünk, amíg nem tisztáztuk a nevelés kérdésében a pszichoanalízis elvi álláspontját. Ez a kifejezés „ösztönök nevelése" ugyanis már egymagában programmot jelent, amely szorosan összefügg ezzel az elvi állásponttal.

A pszichoanalízis és pedagógia egymáshoz való viszonyának tárgyalása azonban korántsem könnyű feladat. Sőt voltaképpen egyike a pszichoanalízis legbonyolultabb és legkevésbé megoldott fejezeteinek. Az, amit a pszichoanalízis a pedagógia számára egyelőre adni tud, nem kész eredmény, nevelési recept, hanem új problémafelállítás és munkaprogramm.

Igy tehát bizonyára csalódást fogok okozni mindazoknak, akik remélték, hogy a pszichoanalízis révén részletes és minden esetre alkalmazható útmutatást fognak kapni a helyes gyermeknevelésről. Ennek oka nemcsak az, hogy pszichoanalitikusan képzett egyének túlságosan rövid ideje foglalkoznak a gyermekneveléssel, hanem többek közt az is, hogy a nevelés csak részben pszichologiai feladat, míg másrészt a nevelőtől független társadalmi szükségszerűségek kérdése. Hogy mit kell követelnünk a gyermektől és mire kell őt nevelnünk, azt az egyes emberen kívül álló erők szabják meg. Különböző kulturális és társadalmi viszonyok között egészen más nevelési célokhoz és nevelési módszerekhez kell az egyénnek többékevésbbé alkalmazkodnia. Manapság ugyan már lényegesen nagyobb szabadság és individualizmus uralkodik ezen a téren, de azért végeredményben senkisem vonhatja ki magát a környezet és az általános viszonyok nevelő és kényszerítő hatása

alól. Sőt éppen annak kell lennie a nevelés céljának, hogy a gyermekből a környezetéhez alkalmazkodni tudó embert faragjon.

A mi kultúránkban például a gyermeknek legkésőbb három éves korára szobatisztának, hat éves korára iskolaképesnek kell lennie, négy-öt éves korára ismernie kell a bűntudatot, másszóval az erkölcsöt és az illendőség formáit. Ha mindez éreretett, rendszerint senkisem kérdezi, hogy a gyermeki lélek milyen belső átalakulása révén, jobban mondva milyen lelki erőfeszítés árán jött létre ez az eredmény. Általában csakis a nevelők erőfeszítését szoktuk figyelembe venni s csak azt a fáradtságot méltányoljuk, amit ők kifejtenek, hogy a konok, értelmetlen, sőt gyakran minden erejével tiltakozó kis emberrel megismertessék a természetes erkölcs alapelemeit.

Érdemes gondolkodni azon, hogy miért törődünk olyan keveset a nevelés folyamán a gyermek által végzett lelki munkával, noha mindnyájan szenvedő alanyai voltunk a nevelési processzusnak. A feleletet a nevelési célokkal való kapcsolatunk adja meg. A legtöbb felnőtt (vagyis már megnevelt) ember számára a társadalmi követelmények olyan maguktól értetődőknek látszanak, hogy szinte természetellenesnek érzik, ha bárki, akár a kisgyermek is, nem tud róluk. Meglehetősen általános felfogás például, hogy az erkölcsi alapfogalmak az ember vérében vannak. Ösmerek szülőket, akik ha három-négy éves gyermekük nem mondja a színtiszta igazságot, vagy megkívánja, ami a másé, komolyan kétségbeesnek a gyermek romlottsága, vagy rossz hajlamai miatt. Az ilyen szülők számára a gyermek nevelése a szülői hiúság folytonos sérelmét jelenti, hiszen olyasmire kell a kicsiket állandóan tanítaniok, ami szerintük természetes adottság minden rendes emberben. A nagyok általában egészen hasonlóan gondolkodnak, mint azok az első misszionáriusok, akik meg voltak győződve arról, hogy a „szegény, meztelen vadak" boldogok lesznek, ha felruházzák őket, mert hiszen a szemérmességet általános emberi tulajdonságnak tartották. Éppen ezért a „vadak" ellenkezését egyenesen ördögi megszállottságnak kellett tekinteniök, sőt többen azt a következtetést vonták le belőle, hogy a bennszülöttek talán nem is emberek.

Ha ilyenformán a fennálló erkölcs- és illemszabályokat velünkszületett, természetes emberi tulajdonságoknak tartjuk, érthetővé válik, hogy olyan sokáig nem került sor arra, hogy a fenti kérdést egyáltalán felvessék. Épúgy, ahogy a betegtől sem igen kérdezik meg, hogy milyen eljárással gyógyítsák meg, úgy a gyermekről is „lenyesik a vadhajtásokat”, akár tetszik neki, akár nem. Ha ellenben a különböző társadalmi követelményeket az emberiség fejlődése folyamán kialakuló praktikus megegyezéseknek tekintjük, amelyek betartása úgy az egyénnek, mint a közösségnek érdeke, akkor egyszeriben más színben kell látnunk a nevelést is. A nevelés akkor már nem lesz „vadhajtások lenyesése”, „szarvak letörése”, „rossz hajlamok kiirtása”, stb., hanem elsősorban tanítás és szoktatás. Tanulni vagy akár rászokni valamire tagadhatatlanul munka és fáradtsággal jár. A gyermeknek áldozatokat kell hoznia, meg kell dolgoznia azért, hogy hozzánk hasonlóvá váljék. Mindezzel persze még nem mondunk semmit magukról a nevelési célokról. Azokra továbbra is áll az, hogy az egyéntől függetlenül a társadalmi törvények alapján alakulnak ki. Csak a nevelési problémát sikerül most már megfogalmazni olyképpen, hogy meg kell találnunk az utat, melyen a gyermek a mindenkori praktikus célt a legkisebb áldozatok árán (azaz a leggazdaságosabban) éri el. Ez tulajdonképpen teljes megfordítása a régi nevelési problémának. Nem a nevelő, hanem a gyermek fáradságát vesszük elsősorban figyelembe. A gyermekben működő lelki folyamatok tanulmányozása révén igyekszünk választ kapni arra a kérdésre, hogy valamely nevelési ténykedés miért vezetett, vagy nem vezetett eredményre.

Ezen a ponton lesz a pedagógiából teljes mértékben pszichológia.

A pszichoanalízisnek a pedagógiára való alkalmazásával, tehát elsősorban nem a nevelési célokat, illetve a társadalmat akarjuk megváltoztatni, hanem a gyermeknek akarunk segítségére lenni az alkalmazkodás munkájában.

Ez az általános elvi álláspont, amelynek értelmében a pszichoanalízis itt is, ott is rá tud mutatni a nevelés hibáira és útmutatást adhat arra nézve, hogy miképpen lehetne egy

türelmesebb, enyhébb megítéléssel, elfogulatlanabb és — különösen a szexualitás kérdésében — szabadabb felfogással könnyíteni azon a terhen, amit a társadalom által követelt lemondások rónak az emberre.[1]

A „társadalom által követelt lemondások" és a nevelés, mint már az eddigiekből is kitűnik, szorosan összefüggnek egymással. Ennek az összefüggésnek mibenlétét legjobban megvilágítja az a különbség, amely a mi és az úgynevezett primitív népek nevelési módja között fennáll.

A legtöbb primitív népnél sokkal enyhébben bánnak a kis gyermekkel, illetve kevesebb lemondást követelnek tőle, mint nálunk. A „nem szabad" úgyszólván nem is szerepel ezeknek a boldog kis gyermekeknek életében. Ugyanekkor a gyermekekkel való bánásmód is szelíd. Verés vagy szidás ismeretlen fogalmak. Különöskép áll ez a fiúkra, akiknek „férfias" jellemét nem akarják megtörni szigorú büntetésekkel. A gyermekek ugyan nem rosszabbak, de nem is jobbak a mieinknél és az utazókat általában meglepte az a nagyfokú türelem, amivel a nagyok eltűrték a kis csibészek csintalanságait. Ez egyformán áll az afrikai négerekre és a távol északi eszkimókra, tehát nem valami faji tulajdonság vagy éghajlati behatás következménye. Ez az enyhe bánásmód egészen a pubertás koráig tart, amikor aztán egy erősen szuggesztív és több-kevesebb kínzással járó szertartás keretében felveszik a gyermeket a felnőttek sorába. Ezzel azután megszűnik a nagy szabadság is, mert a felnőttség súlyos kötelezettségekkel jár. Ezentúl már tisztelniök kell a törzs törvényeit és alá kell vetniök magukat a törvények által követelt igen nagyszámú és terhes megszorításoknak.

A magasabb kultúrájú mexikói indiánoknál viszont már egészen más állapotokat találunk. Ott ugyanis, amint azt hiteles feljegyzések alapján tudjuk, a gyermekeket meglehetősen korán alávetették a mai értelemben vett szigorú ne-

[1] A türelmet és főleg az elfogulatlanságot a gyermekkor primitív ösztöneivel szemben pedig éppen a pszichoanalízis elterjedésének kell meghoznia. Ebben áll a pszichoanalízis kulturális missziója, amely tehát túlmenve azon, hogy az analízist, mint lelki gyógymódot általánossá tegye, az emberek átformálásával meg akarja szüntetni a neurózisok okait és így önönmagát akarja feleslegessé tenni, persze nem mint pszichológiát, hanem csak mint gyógymódot.

velésnek. A Codex Mendoza rajzaiból láthatjuk, miképpen kényszerítik a kicsiket, veréssel, térdepléssel és szídással arra, hogy a különböző fontos tudnivalókat elsajátítsák.

Ugy látszik tehát, mintha a nevelési módban megnyilvánuló különbség összefüggésben állna az illető népek kultúrájának különböző fokával. Bizonyosra vehetjük ugyanis, hogy a primitívek nem azért bánnak enyhébben a kis gyermekekkel, mert jobban szeretik őket, mint mi, vagy mert több volna bennük a természetes gyengédség. Valami másról van itt szó, amit hamarosan jobban meg fogunk érteni, ha közelebbről megnézzük, hogy mit is jelent az a „mindent szabad", amelyről beszéltünk. Sok primitív népnél nincsen rendszeresen beosztott szoptatási idő. A gyermek akkor kapja a mellet, amikor kívánja. Az elválasztást sem veszik túlságosan komolyan, a már szaladó gyermek is szophat, ha éppen kedve van hozzá. (Ez egyébként az európai falusi népességnél sem ritkaság.) Továbbá a kicsikék nem kapnak ki, ha testi szükségleteiket bárhol és bármikor végzik el. Ugyancsak szabadon élik ki a gyermekek genitális sexualitásukat is. A felnőttek szemeláttára onanizálnak és kísérelnek meg egymás közt koitusz-szerű cselekedeteket, anélkül, hogy azért megrovásban részesülnének. Egy szemtanu állítása szerint az egyik öreg eszkimó jóindulatú mosollyal jegyezte meg ilyen esetben „hát bizony a gyerekeknek is kedvük szottyan az ilyesmihez". Persze ugyanezen népeknél a gyermekeknek bőséges alkalma nyílik a felnőttek nemi életére, szülésre, halálra stb. vonatkozó megfigyelésekre, ami csak még fokozza kísérletező kedvüket.

Szellemi tekintetben is nagy szabadságnak örvendenek. Az eszkimó neveléstan szerint az olyan gyermek, akinek állandóan eltiltanak valamit („maradj csendben", „ne nyúlj hozzá", „ezt ne tedd, azt ne tedd") ostoba lesz. Éppen ezért bátran szemtelenkedhetnek is a nagyokkal és kifigurázhatják a legszentebb intézményeket. Rasmussen, az eszkimók egyik legjobb ismerője meséli, hogy látta, amint a gyermekek, az öregek nagy mulatságára, tréfásan utánoztak egy ceremóniát, amit a felnőttek egy fél nappal későbben már a legnagyobb komolysággal és hitbuzgósággal végeztek. Kér-

désére, hogy hát mit szólnak ehhez a szellemek? elcsodálkozva felelték: „de hiszen a szellemek értik a tréfát".

Ugy gondolom, ezek a példák világosan mutatják, hogy miben rejlik az óriási különbség a mi és egy primitív nép gyerekszobája közt. Ez a különbség elsősorban az ösztönélet szabadságának különböző fokában áll. A primitív népek gyermekei minden baj nélkül tesznek és tapasztalnak olyan dolgokat, amelyek a mi gyermekeink számára súlyos következményekkel járó traumák vagy bűncselekmények volnának.

Már most a kérdés az, hogy mi tette szükségessé a mi kultúránkban a gyermekkori primitív ösztönélet nagyobbfokú elfojtását? Másszóval: van-e okozati kapcsolat a magasabb kultúra és a koraibb elfojtás között? Ez a kérdés annál fontosabb, mert ezzel függ össze a nevelés főproblémája, tudniillik, hogy a mai viszonyok között követelnünk kell-e gyermekünktől az elfojtást és ha igen, milyen mértékben?

A továbbiak során rá fogunk térni arra, hogy a primitívek gyermekei sem nőnek fel elfojtás nélkül. Sőt, éppen úgy le kell mondaniok legerősebb ösztönös kívánságaikról, mint a mi gyermekeinknek. De erről majd csak a következő fejezetben lesz szó.

Hogy az előbbi kérdésre felelni tudjunk, végig kell gondolnunk, hogy tulajdonképpen milyen lelki tartalmakon megy végbe a nevelés munkája és milyen lelki erőket állítunk a szolgálatába.

Ez a program kissé teoretikusan hangzik. De végeredményben csupa olyan dologról lesz szó, amit mindenki ismer, akinek alkalma volt tapasztalatokat szerezni a gyermekszobában. Igaz, hogy éppen ezen ismeretek ellen rendszerint azzal védekeznek, hogy hiszen azok lényegtelen apróságok, amikről nem is érdemes beszélni, de remélem, hogy a következőkben sikerülni fog megmutatnom ezeknek a félretolt „semmiségeknek" a fontosságát.

A gyermek befolyásolásának lehetőségeire vonatkozóan nagyjából kétféle felfogás uralkodik. Az egyik szerint arra nevelhetjük a gyermeket, amire akarjuk, csak tudnunk kell

a módját; a másik szerint viszont az ember készen hozza magával hajlamait, képességeit és jellemvonásait, amelyek idővel minden neveléstől függetlenül fejlődnek ki benne.

Az igazság itt is bizonyára a középen van. Hogy mi öröklött a lelkiekben, azt ma még nem tudjuk pontosan; bizonyos azonban, hogy minden ember egy csomó ösztönt hoz magával, amelyek évezredeken keresztül jórészt változatlanul öröklődnek. Mai tudásunk szerint lényegében ezek azok az adottságok, amelyeken a nevelés és nevelődés munkája végbemegy. Az egyéni diszpozícióra sem tudunk egyelőre más magyarázatot, mint azt, hogy valószínűleg az egyes ösztönök különböző erősségén alapszik.

Mindenekelőtt tehát tisztába kell jönnünk az ösztönök alaptermészetével. Legjellegzetesebb tulajdonságuk, hogy — akár nemi, akár önfentatrtási ösztönről van szó — feltétlen és azonnali kielégülésre törekszenek. A modern nevelés a léleknek ezen alapsajátságával helyezkedik szembe, amikor szinte az első naptól kezdve rendszerességet követel, azaz nem azonnal elégíti a gyermek kívánságait, csak bizonyos meghatározott időközökben. (Pl. a szopási idő pontos betartása.) Vagy amikor még tovább menve azt kívánja, hogy a gyermek a nagyok által követelt időben és helyen végezzen el számára élvezetes funkciókat. (Pl. a tisztaságra való szoktatás.) Végül pedig, amikor (ugyancsak az utóbbival kapcsolatban) bizonyos kielégülési módokról való teljes lemondást követel a kis gyermektől.

Kezdjük az elsővel. A gyermeknek tehát mindenekelőtt meg kell tanulnia kisebb-nagyobbfokú feszültségek elviselését, míg a kielégüléshez jut. Ennek legfontosabb következménye az eredeti, azonnali kielégülésre törekvő tendencia módosítása, a külső körülményekhez, ellenállásokhoz való alkalmazása. Erre nemcsak a nevelés, de legelsősorban maga a valóság kényszerít minden élőlényt. Saját kárán tanulja meg mindenki, hogy az azonnali kielégülés néha kínosabb lehet, mint a várakozás. Gondoljunk csak a forró leves példájára. Maguk az egyes ösztönök is összeütközésbe kerülhetnek egymással eredeti önző törekvéseik követésénél. Igy például a legtöbb anya ismeri azt a jelenséget, amikor a szo-

pós gyermek nem tud választani a táplálkozás és az ujjszopás között, vagy amikor fejlettebb korban a játékok megtartása iránti vágy és a rombolási kedv jut összeütközésbe.

Maga a külső és belső valóság kényszeríti tehát az embert ösztönei megfékezésére, a várakozásra, a mérlegelésre, választásra, tehát csupa kellemetlen, kényelmetlen dologra, amit megtanul elviselni, hogy még kínosabb helyzeteket elkerüljön. Másszóval, maga az eredeti feltétlen élvezetkeresési tendencia vezeti rá az embert, hogy egy élvezetet esetleg elodázzon, nehogy nagyobb kínnal kelljen megfizetni érte. Ebben rejlik lényegében a valóság nevelő hatása, amely alól létének veszélyeztetése nélkül senki nem vonhatja ki magát és amelyet a nevelés csak még jobban hangsúlyoz.

A másik fajta követelmény, a tilalom, sokkal messzebbmenő beavatkozás a primitív lelkiéletbe, mert hiszen azt kívánja a gyermektől, hogy teljesen lemondjon bizonyos fajta élvezetekről.

Erre a követelésre a gyermek, aki valamely kívánság tudatos elítélésére még nem képes, a környezet által tiltott kívánság elfojtásával reagál. Az elfojtás azonban — és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni — nem szünteti meg az ösztönt, amelyből az a bizonyos tiltott kívánság eredt, csak meggátolja annak eredeti megnyilvánulási módját.

Nézzük meg most már közelebbről, miképpen viselkedik a gyermek a külvilágból jövő tilalmakkal és akadályokkal szemben. Megfigyelhetjük, hogy a gyermek, ha valamilyen lemondásra kényszerül, igyekszik amennyire csak lehetséges szert tenni valami pótlékra. Egy kis fiúnál tapasztaltam, hogy ha a legkisebb kellemetlenség érte, ha az ebédre, valami játékszer előkerítésére, az apja visszatérésére várnia kellett, azonnal elkezdte az ujját szopni. Ezt az élvezetet, amelyet önállóan, mindenki más segítsége nélkül megszerezhetett magának, használta fel vigasztalóul akkor, amikor a környezet mostohának bizonyult. Egy ismerős kislány ki is mondta, hogy elalvás előtt azért szopja az ujját, mert akkor „nem vagyok egyedül". Egy két és féléves kislányt le akarnak szoktatni az ujjszopásról. Anyja megkérdi, hogy hát miért kell neki az az ujjacska? A kicsi azt feleli: „ez az

anyuka". Ezek a kijelentések megmagyarázzák, mi teszi értékessé a kicsik számára az ilyenfajta úgynevezett „rosszaságot". A gyermek szempontjából a dudálás (ujjszopás) nagyszerű találmány, amely függetleníti őt a külvilág szeszélyeitől. Hogy a nevelők miért nevezik ugyanezeket a találmányokat rosszaságnak, arra még vissza fogunk térni.

Megállapíthatjuk tehát, hogy két faktor: az *én* feltétlen kielégülési vágya és a külvilág ellenállása formálják mindenek előtt az embert. Ezeknek a hatása alatt jut pótélvezetek feltalálásához és azok tudatos felhasználásához. Kimondhatjuk általánosságban, hogy az ember nem is képes lemondani, csak akkor, ha valami rekompenzációt talál, de az ilyen rekompenzációk keresésénél a fejlődés folyamán mind nagyobb leleményességre kényszerül.

A nevelés tudomásul is veszi ezt a törvényt és a követelt lemondásokért cserébe mindig kínál valamilyen pótlást. Ezen pótlékok közt a nevelés szempontjából legfontosabb a környezet szeretete, amelyet jutalmul ígérnek a gyermeknek.

Tanulságos lesz, ha megpróbáljuk végigkísérni ezeket a viszonyokat egy reális példán. A kis gyermek nevelésének egyik legfontosabb gyakorlati problémája a tisztaságra való szoktatás. Egyrészt azért is választottam példának ezt, másrészt pedig azért, mert olyan korba esik, amikor a gyermek már félreérthetetlen módon kifejezést tud adni vágyainak és követeléseinek, de még nincs annyira a nevelés hatása alatt, hogy ne merné őket a nagyok előtt nyíltan mutatni.

Minden anya tudja, hogy a gyermeket meglehetősen nehéz rávenni arra, hogy szükségletét a nagyok által követelt időben és helyen végezze el. Ha ennek az egészen tudatos ellenkezésnek okát kutatjuk, rájövünk, hogy ezek a funkciók a legkülönbözőbb élvezeteket szolgáltatják a gyermeknek, amelyektől részben elesik, ha az általunk kívánt módon intézi el őket. Mindenekelőtt fontos megjegyezni, hogy a gyermek eredetileg nem undorodik a kiválasztási termékektől, sőt ellenkezőleg, szívesen játszik velük. Maga a széklet és a vizelet visszatartása is mulatság neki és az inger növekedésével nő az élvezet is, amelyet végül a kiürítéssel járó megkönnyebbülés okoz. A gyermek szereti megfogni, nézni,

szagolni, sőt megkóstolni ürülékét, azonkívül büszke is művére, úgy érzi, alkotott valamit és becsbe tartja, mint énjének értékes részét. Gyakori pl. a versengés gyermekek közt, hogy ki mennyit tudott produkálni, vagy fiúknál, hogy ki mekkora ívben tud vizelni és így tovább.

Egy kislányról mesélték a következőt: a kicsinek hoszszabb ideig tartó székrekedése volt. Egyszer a hiábavaló erőlködés közben a kislány feláll és azt mondja: „anyukám, én úgy sajnálom". Mit sajnálsz? kérdi az anyja. „A nyomit odaadni." Az anya ez esetben megértő volt és dorgálás helyett készségesen belátta a sajnálkozás jogos voltát, megmagyarázta azonban, hogy a hasfájás éppen a sok „nyomi"-tól van, amit felraktároz magában. A magyarázat eredménye azonnali spontán kiürülés volt.

Egy kb. kétéves fiúcskáról, aki különösen renitens volt a tisztasági követelésekkel szemben, hallottam, hogy ha egyszer-egyszer eleget tett a nagyok kívánságának, valóságos diadaltáncot járt és azt kívánta, hogy mindenki csodálja meg produkcióját. Persze nem véletlen, hogy éppen ez a gyermek, aki ilyen nagy becsben tartotta székletét, egyúttal igen nehezen volt rendhez szoktatható. Megjegyzendő, hogy a kisfiút alaposan elverték, ha „baleset" történt vele és a gyermek ennek ellenére a magaválasztotta elintézési módot részesítette előnyben. Nyilván sértette önérzetét, hogy azt a nagy kincset úgy akarják kezelni, mint fölösleges szemetet, amit minél hamarabb el kell távolítani. Engedetlenségével pedig nemcsak azt érte el, hogy önállóan végezhette el dolgát és szabadon gyönyörködhetett benne, hanem, hogy a környezet is kénytelen volt fokozott érdeklődést tanusítani ezen fontos funkció iránt. Miután az ú. n. jó gyerekszobában a kicsiket mindezen élvezetektől igyekszünk megfosztani, szükségük van arra, hogy helyettük pótlékokat szerezzenek. A gyermek elsősorban maga talál pótlékot, amikor pl. más tárgyakat úgy tekint, mintha bélsár vagy vizelet volna és ezekkel játsza el, amit azzal nem szabad. Vagy pld. beszél a székelésről vagy vizelésről, bilire ülteti a játékait, törülgeti, pucolja őket és ezer effélét.

Itt azonban álljunk meg egy percre és nézzük meg köze-

lebbről, hogy mi történik ilyenkor a gyermek lelkében. Mint mondottuk, bizonyos kívánságokról le kell mondania és ezt a lemondást elfojtásokkal intézi el. Az elfojtás úgy hat az ösztönre, mint a gát a folyóra, azaz eltéríti eredeti irányától. Ugy is lehetne mondani, hogy az ösztön mintegy gazdátlanná válik és új tárgyakat keres, amelyeket céljaira felhasználhat. Ebben a keresésben segítségére jön egy másik tendencia, amely szintén az élvezetszerzés és kínelkerülés szolgálatában áll és ez az, hogy a gyermek igyekszik a külvilág idegen és ezért félelmetes tárgyaiban számára ismerős és kedves dolgokat felfedezni, illetve az ismerőst az idegennel azonosítani. Ilymódon lesz a gyermek gondolkodásában, — hogy előbbi példáknál maradjunk — minden folyadékból vizelet és minden sűrű masszából bélsár. Erre vonatkozólag mulatságos és tanulságos a következő példa: Egy kb. kétéves kisfiút rajtakap az anyja, amint éppen vígan tömköd a szájába egy tubus fogpasztát. A gyermek önként adta a következő magyarázatot: „én nyomtam és ő kakált és Emilke megette". A kicsi tehát a nyomásra virsli formában kijövő masszát egész magától értetődően a bélsárral azonosítja és mint ilyet, minden undor nélkül alaposan meg is kóstolja.

Ugyancsak két év körüli fiúcska, miután beszéltek neki a mennybéli angyalokról, az első esős napon megjegyzi: „az angyalok pipilnek". Ezzel egyébként csak újra alkotott egy minden primitív népnél ma is létező mondát.

Egy ötéves kislány a következő mesével mulattatta társait: „Volt egyszer egy kaki-bácsi, aki beugrott a festékes ládába és lyukat csinált a festéktubusba és bebújt. És amikor festeni akartak és megnyomták a tubust, akkor nem festék jött ki, hanem ő." Ez a kaki-bácsi egyéb huncutságot is művelt, pld. „beugrott" a tojásba és ő volt bent a tojássárgája helyett. Világos, hogy ezzel a mesecsinálással kárpótolja magát a kislány a feladott koprofil örömekért és ezt a pótélvezetet az azonosító gondolkodásmód segítségével szerzi meg magának.

Figyelemreméltó, hogy a kétéves és az ötéves gyermek egymástól függetlenül, lényegében hasonló fantáziával reagál a tubusra, amelyből nyomással sűrű pépet lehet kipré-

selni. A korkülönbségnek megfelelően azonban igen jellemző eltéréseket is találunk a két fantázia között. A kétéves fiúcska megelégszik azzal, hogy a tiltott bélsár helyett a fogpasztát kóstolja meg. Ezzel szemben az ötéves gyermek, aki nyilván már nagyobb mértékben áll a tilalom hatása alatt, egy harmadik személyről, a kaki-bácsiról mesél mindenféle „huncutságot" és egy szóval sem árulja el, hogy öröme telnék az ilyesmiben. Míg tehát a kisebbik nyíltan bevallja, hogy él benne a tiltott vágy, addig az idősebbik megtagad vele minden közösséget és nem túlságosan szigorúan bár, de elítéli, mint „huncutságot".

Ha tehát a fejlődés folyamán a tilalom hatása alatt az elfojtás elzárja az utat a közvetlen kielégülés elől (mint a legutolsó példa mutatja), ezek a játékos azonosítások fokozott jelentőségre tesznek szert, mint az elfojtott lelki tartalom jelképei. Ezen jelképek segítségével ugyanis az eredeti ösztön átszellemített (szublimált) formában lelhet kielégülést. Erős ösztönélet, amely ezer mellékúton kénytelen kielégülni, a pszichoanalitikus tapasztalatok szerint feltétele egy későbbi, érdeklődésben, vagy akár tehetségekben gazdag szellemi életnek. Ugy, hogy ha gyermekünkben erős ösztönöket fedezünk fel, tudnunk kell, hogy ez az az anyag, amely helyes irányítás mellett éppen a legszebb eredményekre vezethet.

De mit nevezzünk helyes irányításnak? Megállapítottuk, hogy a gyermek a külső tilalmakra elfojtással és pótélvezetek keresésével reagál. Ezen pótélvezeteket vagy ugyanazon ösztön más térre való terelése, vagy egy másik ösztön kielégítése révén szerzi meg. A nevelés a gyermek ilyenfajta próbálkozásainak egy részét helyesli, más részét rosszaságnak nevezi és újabb tilalmakkal felel rá. Mi vezeti a nevelőket ebben a választásban? A fentiekben említettük a „dudálást", mint a gyermek igen általános vigasztalóját. A nagyok ezt a szokást többnyire nem nézik jó szemmel és hol szigorúbb, hol enyhébb módszerekkel harcolnak ellene, azaz igyekeznek a gyermeket leszoktatni róla. Miért? hiszen az ujjszopás valóban igen praktikus berendezés, amely segíti a kicsiket az élet viszontagságainak elviselésében. A nevelők azonban

ezúttal, ha nem is tudatosan, de helyes úton járnak. A dudálás jellemzésénél hangsúlyoztuk, hogy ez olyan kielégülési mód, amely függetleníti a gyermeket környezetétől. Mialatt boldogan szopja ujját, nincs szüksége senkire, és ha ebbe a fedezékbe vonul vissza, nem marad kezünkben semmiféle eszköz, amellyel hatni tudnánk rá. A szenvedélyesen dudáló gyermeket leginkább az alkoholistához hasonlíthatjuk, akinek a számára az ivás biztos menedék és búfelejtő, amely minden szenvedésért kárpótolja. Ez a kielégülési mód tehát, ha nagyobb mértéket ölt, komolyan veszélyezteti a gyermek befolyásolhatóságát és főleg befolyásunk azon legértékesebb részét, amely a gyermeknek irántunk való szeretetén alapszik.

Miután így igazságot szolgáltattunk a nevelés állásfoglalásában megnyilvánuló helyes érzéknek, egyben óvást kell emelnünk az erőszakos leszoktatási módszerek ellen. Mindenekelőtt végig kell gondolnunk, hogy mi lehet az oka az abnormisan erős dudálási szenvedélynek? Itt először is tekintetbe jön a hajlam, vagyis a szájerotika különösen erős volta,[1] azonkívül bizonyos traumatikus hatású élmények, amelyek a szájjal kapcsolatban érik a gyermeket, így pld. hirtelen elválasztás vagy más szoptatási zavarok.

Az ujjszopásról való leszoktatás, vagy inkább a szenvedéllyéválás megelőzésének legjobb módja, ha következetesen magunkat kínáljuk fel, mint örömforrást, az élvezetet nyujtó ujjacskák helyett. Pl. akkor kezdjük el mulattatni a gyermeket, amikor dudálni készül, míg elérjük, hogy a játékban nagyobb öröme telik, mint az ujjszopásban. Ez persze főleg arra az esetre áll, amikor a gyermek unalomból, valamilyen bosszuság miatt, pl. egy elromlott játék feletti bánatában keres vígasztalást az ujjszopásban, ha tehát az élet feladatai elől hátrál meg ilymódon. Az álmos gyermeknél, aki megszokta, hogy ujjával a szájában aludjon el, ugyanez a

[1] Szájerotikának nevezzük a szájnak azt a tulajdonságát, hogy hasznossági funkciója mellett kéjes érzeteket tud nyujtani. Ugyanez áll a végbél és a húgycső erotikájára is. A korai gyermekkorban a kéjes izgalom főhordozói tehát olyan testrészek, amelyeknek egyúttal fontos élettani funkciójuk van és amelyek izgatása éppen élettani szerepük miatt elkerülhetetlen.

módszer természetesen nem alkalmazható és ilyenkor a legjobb, ha várakozó álláspontra helyezkedünk. A nevelőnek ugyanis nem szabad sohasem szem elől tévesztenie, hogy a dudálás a gyermek számára természetes és korának teljesen megfelelő kielégülés, nem pedig a nagyok bosszantásának egy módja.[2] A gyermek tehát áldozatot hoz, amikor erről lemond és nekünk kell megtanítanunk arra, hogy ezt az áldozatot érdemes meghoznia. Előbbi példánknál maradva, meg kell mutatnunk neki, hogy nagyobb öröm a játékot ismét rendbehozni, mint kedvetlenül lemondani az egészről és ujjat szopni. Ami mérsékelt dudálási kedv mindemellett megmarad, azt bátran meghagyhatjuk és a gyermek szeretetének birtokában bízhatunk abban, hogy idővel afölött is úrrá lehetünk. A gyermek növekedésével állandóan szaporodnak segédeszközeink, amelyekkel ezen primitív ösztönkielégülés ellen harcolhatunk. A szájerotikánál már azért is könnyebb a helyzet, mert aránylag igen nagy része szinte változatlanul beilleszthető a normális felnőtt ember igényei közé. Gondoljunk csak a dohányzásra, ivásra, gourmandságra és — nem utolsó sorban — a csókra.

Láthatjuk, hogy az egyes primitív ösztönök kétféleképpen elégíthetők ki: a külvilágtól függetlenül, mint például ujjszopással, a széklet és vizelet visszatartásával stb., másrészt pedig olymódon, hogy a kielégülés kapcsolatot teremt a gyermek és környezete közt, vagyis szociális formában. Igy pl. a kiválasztási termékek primitív nagyrabecsülése a fentemlített visszatartással ellentétben, szociális formában nyilvánul meg, amikor a gyermek odaajándékozza ürülékét azoknak, akiket szeret. Ezen az alapon hajlandó azután a gyermek szükségletének elvégzését alárendelni a nagyok kívánságainak. Népies szólásmód szerint a csecsemő, aki daj-

[2] Ezen a ponton rámutathatunk az Adler-féle és a pszichoanalitikus felfogás közti eltérésre. Adler szerint a gyermek „rosszaságának" főmotívuma szembehelyezkedni a nagyokkal és erejét összemérni velük. Ezt, mint másodlagos szempontot, mi is figyelembe vesszük. Az elsődleges indítóok azonban úgy ebben, mint minden más esetben az az élvezet, amit a szóbanforgó cselekedet nyujt. Ha pedig a környezet a gyermek számára nem nyujt kielégülést, eggyel több oka van megmaradnia a magaválasztotta módszer mellett.

kája ölébe vizel, ezzel „fizet" a tejért, amit tőle kapott. A „Contes drolatiques" egyik novellájában Balzac egy öreg apácáról beszél, aki mindaddig székrekedésben szenved, míg fel nem sóhajt: „Uristen! neked ajándékozom." A nevelők általában igen helyesen megérzik, hogy ez a nem túlságosan „szalónképes ajándék" a gyermek szeretetének megnyilvánulása. Egy bécsi gyermekorvos ismerősöm elmesélte, hogy a reggeli vizitnél egyik másféléves kis klinikai paciense ragyogó arccal ült az ágyacskájában és kezében valami barna tárgyat szorongatott. Amikor odaért hozzá, a kicsi átnyujtott neki egy darab kemény bélsárt. Nyilván így jutalmazta meg a jó doktor nénit a maga módja szerint.

A testi funkciók iránti érdeklődés más úton is közelebb hozza a gyermeket a külvilághoz. Az a tény, hogy a többi embernek hasonló szükségletei vannak, nagyban növeli a gyermek érdeklődését más személyek iránt. Egy és két év körüli, de még idősebb gyermekek is, ha összekerülnek, egymást rendszerint figyelemre se méltatják, azonban rögtön feltámad bennük az érdeklődés, amint az egyiknek valamilyen szükségletet kell elvégeznie. Magam tapasztaltam, hogy egymás iránt közömbös, sőt ellenséges indulattal viselkedő gyermekek ilyen események hatása alatt közeledtek egymáshoz érzelmileg és először ölelkeztek össze és csókolództak saját jószántukból, szülői rábeszélés nélkül. A külvilág iránti érdeklődés még sokkal korábban megindul a szájerotika kapcsán. Gondoljunk arra az általánosan ismert jelenségre, amikor a gyermek egy bizonyos korban mindent a szájába vesz. A szájbavevés kétségtelenül azt jelenti, hogy a gyermek ezen az úton próbál a külvilággal megismerkedni, illetve igyekszik a különféle tárgyakat ugyanúgy megszeretni, mint ahogyan addig csak az anyamellet és a saját ujjacskáját szerette.

Ha tehát elfogadjuk, hogy a nevelés főcélja, hogy a gyermekből szociális lényt faragjon, akkor azokat a kielégülési módokat kell előnyben részesítenünk, amelyek a gyermeknek a környezetéhez való kapcsolatát erősítik. Bármilyen primitív megnyilvánulási módja ennek a kapcsolatnak a tárgyak szájbavevése, vagy a kiválasztási termékek ajándékkép való

kezelése, meg kell becsülnünk őket, mint első lépéseket azon az úton, amely az emberek és tárgyak iránti érdeklődéshez vezet. A fejlődés folyamán persze ezekről is le kell mondania az egyénnek, (mint annyi másról), és helyettesítenie kell más fejlettebb módszerekkel. Ennek a további lemondásnak a keresztülvitelénél azonban éppen az az érzelmi kapcsolat segíti a gyermeket, amelybe az említett primitív úton környezetéhez jutott. Ha u. i. a gyermek az első, legnehezebb lépést már megtette az áldozatkész szeretet irányában, azaz sikerült neki valamit, akármit megtennie egy másik ember kedvéért, akit szeret, akkor már aránylag könnyű tovább haladnia ezen az úton.

A gyermek kulturáltsága tehát eredetileg nem belátásos, hanem érzelmi alapon fejlődik. Éppen ezért általában tapasztalhatjuk, hogy amint a környezettel való érzelmi kapocs meglazul, ha például az a személy, akinek a kedvéért a gyermek „jó" lett, eltávozik, azonnal visszaesik hosszabb-rövidebb időre az eredeti barbár állapotba. A már említett bécsi gyermekorvos mesélte egyik betegéről, hogy a teljesen szobatiszta kétéves fiúcska ismét visszaesett, amikor szüleinél lakóvendégek voltak és ezáltal anyja kevesebb időt szentelhetett neki. Egy másik esetben a már szintén sikerrel rendhez szoktatott gyermek ágybavizelt azon az éjjelen, amelyet megelőző estén anyja nem volt otthon a gyermek elalvásakor. Gyakran tapasztalható az is, hogy a gyermekek visszaesésekkel reagálnak az ápolószemélyzetben beállott változásokra. Más helyen beszélek majd arról a további fejlődésről, amelynek folyamán az eredetileg kívülről jövő követelések belső parancsokká válnak, amelyeknek az egyén másoktól függetlenül is kénytelen engedelmeskedni.

Arra a kérdésre, hogy követelnünk kell-e gyermekeinktől az elfojtást, illetve az ösztönélet megszorítását és hogy milyen mértékben van erre szükség, immár részben meg tudunk felelni. A nevelés anyagát az ösztönök képezik, az ösztönök nevelése mindig a kielégülés korlátozását jelenti. A kultúra pedig az ösztönök szempontjából nézve nem egyéb, mint követelések sorozata, amiből önként következik, hogy a kultúra növekedésével együtt, nő az ösztönkorlátozás is. Az,

hogy az ösztön valamiféle kerülőúton végül mégis kielégüléshez jut, már másodlagos folyamat. A pótélvezetek szerzésében megnyilvánuló rugalmasság és változatosság teszi viszont érthetővé, hogy kultúra egyáltalán létezik és hogy azt el tudjuk viselni.

II. AZ ÖDIPUSZ-KOMPLEXUM

Mostan áttérek a gyermekszoba életének drámaibb részleteire. Eddig azt próbáltam megmutatni, hogy miképpen igyekszik a nevelés az ösztönök kielégülési törekvéseit úgy irányítani, hogy azok a gyermek személyétől el a külvilág tárgyai és személyei felé terelődjenek. Szó volt arról, hogy hogyan kíséreljük meg például a gyermeknek ürülékére vonatkozó büszkeségét és nagyrabecsülését arra felhasználni, hogy mint becses ajándékot engedje át azoknak, akiket szeret. Ennek a mintájára irányítjuk és irányulnak főként maguktól is a gyermek ösztönei az őt környező szeretett személyek felé, úgy, hogy végül is azok körül kristályosodnak ki összes ösztönös vágyai.

A gyermek elsősorban szüleit akarja látni, simogatni, nekik akarja megmutatni magát stb. Felhozhatom egy 2 éves kisfiú példáját, aki akkor a legboldogabb, ha anyja segédkezik neki a dolga végzésénél és ha történetesen ugyanakkor az apja is jelen van, ragyogó arccal állapítja meg: „papa néz engemet". A ruha kigombolását és azt, hogy nézik, joggal szeretetnyilvánításnak tekinti a gyermek és megtudjuk tőle azt is, hogy szívesen tenne nekünk hasonló szolgálatot.

A gyermekek, akik oly szívesen mutatják meztelenségüket, szeretnék látni a nagyokat is; ez eléggé világosan kitűnik viselkedésükből. Boldogok, ha a klozetton, az öltözködésnél, mosdásnál jelen lehetnek. Azok a gyermekek, akiket nem részesítenek ilyesféle tapasztalatokban, szintén számos jelét adják ezirányú érdeklődésüknek: hallgatódznak, kérdezősködnek és örülnek, ha rájönnek a nagyok időnkénti félrevonulásának magyarázatára. De nemcsak a székelés, vizelés, látás és tapintás erotikája szerepel ebben a viszonylatban, hanem a genitális erotika is.

Tudjuk, hogy a genitális erotika már a csecsemőkorban megnyilvánul, a csecsemő-onániában. Még a mi, pólyában vagy zsákban tartott gyermekeink is hamarosan felfedezik a nemi szervek izgathatóságát, a testápolással járó elkerülhetetlen ingerlésekkel kapcsolatban. A gyermekek elkezdenek kacagni, vagy feszülten figyelnek, amikor nemi szervüket púderozzák és törülgetik és idővel igyekeznek önállóan is megszerezni maguknak ezt az élvezetet. Nyilvánvaló mindebből, hogy a genitálénak kezdettől fogva megvan az a képessége, hogy kéjes izgalmat okozzon. (Ezt egyébként lelkiismeretlen dajkák fel is szokták használni arra, hogy a síró gyermeket megnyugtassák.) A csecsemő-onánia ugyanolyan elbírálás alá kell hogy essék, mint pld. az ujjszopás. Ebben a korban nem nagyobb, de nem is kisebb jelentőségű. A korai gyermekkor sexualitásának különben is egyik fő jellegzetessége, hogy az egyes élvezetforrások egyenrangúak; tehát a genitále az élvezetszerzés szempontjából nem játszik fontosabb szerepet, mint a többi erre alkalmas szerv, mint a végbél, a hugycsőnyílás, a száj és az egész bőrfelület.

A negyedik, ötödik életév körül, de gyakran már korábban is megváltozik a helyzet és a nemiszerv bizonyos mértékig vezető szerephez jut. A kisfiúnál a vizeléssel kapcsolatos élvezetek elősegítik ezt a fejlődésmenetet; a kislánynál azonban jóval bonyolultabb a dolog. A hüvely u. i. ebben a korban, rejtett helyzeténél fogva, még alig játszik szerepet az élvezetszerzés körül és éppen ezért a nőnél a húgycsőnyílás és közvetlen környezete, amelynek oly nagy jelentősége van a kislány onániájánál — mindvégig veszedelmes konkurrense marad a tulajdonképpeni genitalénak. Minderről részletesebben a következő fejezetben lesz szó. Most csak annyit jegyzünk meg, hogy a szexualitás fejlődése ebben a korban két szempontból válik egységesebbé: először is a tárgy-választás szempontjából, amennyiben a gyermek mindennemű vágyai a szülőkhöz kapcsolódnak, másodszor az egész szexuális alkat szempontjából, amennyiben a genitale kezdi átvenni a vezető szerepet a gyermek nemi életében. Ez az egész fejlődési irányzat csúcspontját éri el abban a

jelenségben, amelyet Freud után ödipusz-komplexumnak nevezünk.

Mielőtt az ödipusz-komplexum tárgyalásába bocsátkoznánk, ismét utalnom kell azokra a nehézségekre, amelyekkel a gyermekkor lelki problémáinak leírásánál kell megküzdenünk. Az egyik ennek a bonyolult és szerteszétágazó témakörnek egységbefoglalása, a másik az elmondottak valódi jelentőségének helyes beállítása. Hiszen, amint ezt mindig újból hangsúlyoznom kell, olyasmiről van szó, amit jórészt mindenki ismer, amivel a nevelés szüntelenül foglalkozik, de aminek a horderejéről mégis a legritkábban alkotnak maguknak helyes fogalmat az emberek. Kedves furcsaságokat, a gyermek majmoló természetének mulatságos megnyilvánulásait látják abban, ami a gyermek számára komoly és mély érzelmekkel járó élmény. A tapasztalt tények ilyenfajta hibás értékelése nem más, mint az elfojtás egyik gyakori formája. Igy állván a dolog, egy leírás, amely éppen ezen elfojtás ellen harcol, vagy teljes visszautasításban kell hogy részesüljön, vagy legjobb esetben azt mondják róla, hogy „túloz”, ami végeredményben ugyanaz. Különösen áll ez ennek a fejezetnek a tárgyára. Az ödipusz-komplexumot méltán tekintik a pszichoanalitikus tanítás legfontosabb részének és így a pszichoanalízissel szemben való ellenkezés is elsősorban ez ellen irányul. Egy fontos körülményt azonban következetesen el szoktak felejteni és ez az, hogy az ödipusz-komplexum nem hittétel, vagy elmélet valaminek a magyarázatára, hanem egy általánosan megfigyelhető és tapasztalható ténynek leírása és összefoglalása. Lássuk mi ez a tény! Ez a tény szárazon és röviden kifejezve az, hogy a kisgyermek első szerelmi tárgya az ellenkező nemű szülő. Ebben a fejezetben kizárólag ennek az egy mondatnak részletes megbeszélésével akarok foglalkozni.

Nézzük meg közelebbről, mi ennek a mondatnak a tartalma: A gyermek szerelmes az ellenkező nemű szülőbe. Hogyan és miben jut kifejezésre ez a szerelem? Mi a célja, mit akar elérni? És mi lesz ennek a szerelemnek a sorsa? Ez az a három főkérdés, amely felmerül, mihelyst rászánjuk magunkat arra, hogy ezt a mondatot komolyan vegyük.

Ez a komolyan-vevés azonban egyáltalán nem könnyű és amint azt bizonyára mindenki önmagán is tapasztalni fogja mindig nehezebb lesz, minél jobban belemélyedünk a dolog részleteibe. Hogy ez miért van így, azt hiszem, sejtik már. Ennek a szerelemnek a története mindnyájunk életének jelentős korszakát képezi és éppen ennek a történetnek emlékét mindnyájan igyekeztünk elfojtani, mert amiről itt szó van — reménytelen szerelem.

A legutóbbi kijelentéssel tulajdonképpen elébe vágtam későbbi mondanivalómnak. Mielőtt azonban továbbmennénk, lássuk a tényeket. A gyermekek kezdetben egészen nyíltan kifejezést adnak érzelmeiknek. Rajtunk múlik, ha kijelentéseiknek nem tulajdonítunk kellő fontosságot. Azt hiszem, minden fiús mama tudna mesélni arról, hogy fia miképpen vallott neki szerelmet kiskorában, hogyan akart a lovagja lenni és hogyan igyekezett a papát pótolni annak távollétében. Egy 8 éves fiú mondta anyjának: „Anyus, szeretném, ha két szájam volna, hogy mind a két kezét egyszerre csókolhassam". Egy házmesterné mesélte nekem, hogy amikor családi körben elbeszélte, hogyan szídta őt a háziúr, 3 éves kisfia felháborodva jelentette ki: „Csak csinálja ezt olyankor, amikor én is ott vagyok, úgy belerúgok, hogy kiesik a nadrágjából".

Egy kis elemista fiú, amikor kettesben utazott el édesanyjával, búcsúzáskor nagykomolyan megnyugtatta apját, hogy vigyázni fog a mamájára és segíteni fog neki különösen a pénzzel való bánásnál, ami máskor persze az apa dolga volt.

Egy nem analitikus gyermekpszichológus könyvében (Rasmussen: Psychologie des Kindes) találtam a következő feljegyzést a szerző öt és fél éves kislányáról: a gyermek beszélget anyjával: „úgy hallottam, hogy mindenki megházasodik, igaz ez?..." „Ha te meghalsz, én a papát akarom." „...De nem, inkább férjhez se megyek." Miért? „Akkor hurcolkodni kell és az olyan unalmas."

Ábrahám (berlini pszichoanalitikus orvos) mondta el egyik kurzusán a következő történetet: Egy körülbelül 4 éves kislány nagyon buzgón érdeklődött aziránt, hogy édes-

anyja mikor fog meghalni. Megkérdezték, hogy miért olyan sürgős neki a dolog, erre azt felelte: „denn dann heirate ich den Papa und ich bin die Mama und habe die vielen Kinder". (Mert akkor feleségül megyek a papához és én leszek a mama és nekem lesz a sok gyerekem.)

Egy ugyancsak 4 éves kislányról hallottam, hogy mikor a nyaralás végén anyja sajnálkozott afölött, hogy a szép vidéket ott kell hagynia, a kislány szemrehányó hangon szólt: „de anyus, hiszen otthon van nekünk az apus!"

Egy két és fél éves kislány nem tud este elaludni, amíg az apja oda nem megy az ágyához.

5 éves fiú mondja az anyjának: „ha nekem gyerekem lesz, akkor te leszel az anyukája és én leszek a papája".

Egy 3 éves kisfiú látja szüleit, amint csókolódznak és megszólal: „Ti talán szeretitek egymást?" Anyja elértve a kérdésben rejlő féltékenységet, megnyugtatja: „ne félj, azért téged is szeretlek".

Meglepő nyíltsággal fejezte ki érzelmét egy I. elemista fiú. Egy napon, iskolából jövet, bejelenti a háziasszonynak, hogy „te vagy az én tyúkom". Amikor este ezt elmesélték a gyermek jelenlétében apjának, a kisfiú nyilván felbátorodva azon, hogy nem kap ki, azt mondja: „azóta van új tyúkom". Kicsoda? „A mama." Az apa erre barátságosan, de határozottan kijelenti: „Azt már nem! A mama az én tyúkom, te keress magadnak másikat", amit a gyerek nagy gaudiummal vesz tudomásul. (Erre az esetre, amely pedagógiai szempontból is érdekes, még részletesen vissza fogunk térni.)

Egy 5 éves kisfiú, mikor apja elutazott, annak a feltevésnek ad kifejezést, hogy „azóta talán már meg is halt". Anyja kérdésére, hogy miért gondolja ezt, azt feleli: „Na hallod, egy olyan öreg ember".

Ezekből a történetekből sok mindent tanulhatunk. Mindenekelőtt látjuk belőlük, hogy a gyermek érzelmileg úgyszólván kész ember, jóval a pubertás kora előtt. Az apja után vágyódó kislány, aki szemrehányást tesz anyjának, amiért a szép vidékhez jobban ragaszkodik, mint a papához és az a 8 éves fiúcska, akinek egy száj nem elég ahhoz, hogy

anyja kezét csókolja, a gyengéd szerelem legszebb példáit szolgáltatják. A harcias kis házmesterfiú a lovagiasság mintaképe. Azt is láthatjuk azonban, hogy a gyermek nemcsak szeret, de féltékeny is és teljesen tisztában van azzal, hogy kit kell riválisának tekintenie.

Ámde ezen a ponton a kis szerelmesek lényegesen roszszabb helyzetben vannak, mint felnőtt kollégáik általában. Leginkább azokhoz az emberekhez hasonlíthatók, akiket az a balsors ér, hogy éppen legjobb barátjuk felesége, vagy barátnőjük férje iránt gyúlnak szerelemre. A gyermeket ugyanis a riválisához is a szeretet és gyengédség szálai fűzik. Igy tehát már ezen rövid meggondolás alapján is két súlyos konfliktus magvát fedezhetjük fel ebben a gyerekkori szerelemben.

Lássuk először azt, amely a riválisához való viszonyból származik. A gyermek szerelme révén abba a helyzetbe kerül, hogy ellenségének érezzen valakit, akit egyébként tisztel és szeret. A legtöbben azt fogják erre kérdezni, hogy hát miért kell, hogy ellenségnek érezze a fiú az apját, a kislány az anyját, hiszen nemcsak megengedik, de egyenesen kívánják, hogy a másikat is szeressék? Ha erre az ellenvetésre válaszolni akarunk, találkozunk a másik konfliktussal, amely itt fellép és amely abból származik, hogy a gyermek szerelme visszautasításban részesül. Mert az, amit megengednek a gyermeknek, sőt kívánnak tőle, nem ugyanaz, mint ami után a gyermek vágyódik. A „megengedett" és „kívánt" dolog közti különbséget a gyermek visszautasításnak érzi és ezen visszautasítás okozójának ép a felnőtt riválist, a papát vagy a mamát tekinti. Ezzel azonban megérkeztünk ennek az egész kérdésnek legkényesebb pontjához, ahhoz a ponthoz, amelyet az elfojtás legerősebben védelmez. Most kell ugyanis arról beszélnünk, hogy tulajdonképpen mi is az, ami után a gyermek vágyódik. A gyermek nem elégszik meg azzal, hogy neki is szabad szeretni, ő mindent akar, valóban teljesen magának akarja a másikat és ebben a törekvésében tényleg akadályokra bukkan. Hogy mi az a minden, amire vágyik, arra később fogok rátérni, egyelőre elégedjünk meg azzal, hogy a gyermek, aki még alig hagyta el a fékezetlen, azonnali és teljes kielégü-

lést követelő és a legkisebb kínra dühös türelmetlenséggel reagáló ösztönélet periódusát, az osztozkodás és lemondás követelésére csak haraggal tud reagálni. A kislány, aki a papa felesége szeretne lenni, türelmetlenül unszolja anyját, hogy siessen már a meghalással, és a féltékeny fiúcska oly öregnek látja apját, hogy véleménye szerint minden percben vége lehet.

Bármennyire nehezünkre esik, meg kell barátkoznunk azzal a gondolattal, hogy gyermekeink nemcsak szeretnek bennünket, de amikor útjukban vagyunk, akár ki is küldenek a világból. A gyermeknek ezt a szeretésmódját jól láthatjuk a tárgyakhoz való viszonyában. Mindenki megfigyelheti, hogy ereszti el a kisgyermek a játékát, amint nem kell neki. Nem teszi el valahová, hanem egyszerűen kiejti a kezéből, még utána sem néz, hacsak a koppanás nem okoz neki újabb mulatságot. Igy bánik el a gyermek az emberekkel is, ha nincs rájuk szüksége, vagy akadályozzák valamiben. Ne felejtsük el azonban, hogy a kicsik számára nemcsak a kellemes, de a keserű benyomásokat is elsősorban legszűkebb környezete, a szülei szolgáltatják. Éppen ezért nem is a szerelemből fakadó rivalitás a gyermek első érzelmi konfliktusa. Már jóval előbb fellép ilyesmi az életében. Gondoljunk csak a haragra, amelyet a nevelés következményei támasztanak a gyermekben, vagy arra a szomorúságra, amit a pici gyermeknek az anya időnkénti távolléte okoz és végül arra, hogy a legközelebbi hozzátartozók jutnak leginkább abba a helyzetbe, hogy a gyermek egyes kívánságait megtagadják.

A kisgyermek kompromisszumot nem ismerő természetére jó példa a következő kis történet: Egy 3 éves kislány megkívánja keresztanyja karkötőjét és elkéri tőle. Az visszautasítja kérését azzal, hogy majd ha meghal, úgyis az övé lesz, erre a gyermek: „halj meg kérlek, keresztanyám!" Semmi válasz, — néhány perc mulva ismét megszólal szemrehányó hangon: „na!" A kislány, akinek „meghalni" annyit tesz, mint „távollenni", a karperec utáni vágyában türelmetlenül kívánta, hogy egyébként imádott keresztanyja „ne legyen" és ő megkapja, amit óhajtott.

A kisgyermek számára nem lehetetlen dolog tehát ugyan-

azon személy iránt szeretetet és gyűlöletet is érezni. Idővel azonban a nevelés hatása alatt a két érzés összeférhetetlenné válik és ekkor kezdődik az a lelki harc, amelynek vége az egyik, többnyire az ellenséges érzés elfojtása, ami egyúttal mindazon kívánságok elfojtását is jelenti, amelyek kapcsán a gyűlöletet okozó rivalitás érzése támadt. Szépen, szinte sűrítve mutatja ezt a folyamatot Rasmussen kislányának a példája. A gyermek először kijelenti, hogy ha anyja meghal, feleségül megy apjához. Rögtön utána megijed, nyilván az ebben a programban rejlő halálkívánságtól anyja iránt, és iménti vágyait feladja azzal, hogy a házasodás „unalmas és kényelmetlen" dolog.[3]

Ezekután térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy mi az Ödipusz-komplexumnak nevezett gyermekkori szerelem célja? Ennél a kérdésnél, sajnos, cserben hagynak bennünket a gyermektörténetek, amelyek felvilágosításokkal szolgálhatnak. Oka ennek egyrészt a felnőttek prüdériája (nem igen mesélik el az ilyesmit), másrészt a nevelés, amely ebben a korban már jelentékenyen csökkenti a gyermek őszinteségét. Igen nagy ritkaság az, ha egy 4—5 éves gyermek oly szabad gondolatai közlésében, hogy el meri mondani ezirányú vágyait, sőt gyakran még önmagának se vallja be őket. De van itt még egy másik körülmény is, amelyet tekintetbe kell vennünk, ugyanis az, hogy olyan vágyakról van szó, amelyek alig tudnak határozott formát ölteni a gyermek testi és lelki fejletlensége folytán. Valahogy szeretnének részesülni ugyanabban a jóban, amit a nagyok nyujtanak egymásnak. De vajjon mi lehet az? A találgatások rendszerint ahhoz, a legtöbb családban könnyen megfigyelhető tényhez kapcsolódnak, hogy a szülők együtt alszanak. Kíváncsiságukat csak növeli az a titokzatosság, amely körülveszi a hálószobában történő dolgokat. Hogy az, amit a felnőttek oly gondosan titkolnak előttük, csak valami jó lehet, abban a kicsik nem kételkednek és ezt a jót az általuk ismert élvezetek mintájára képzelik el. Ilymódon alakulnak ki azok a tipikus gyer-

[3] Ennek a példának a mintájára következhet be — patológikus esetekben — a normális nemi élettől való teljes elfordulás a felnőtt embernél.

mekkori elméletek a házasélet mibenlétéről, amelyekkel úgy a betegek, mint az egészségesek analizisében találkozunk. Ezen gyermekkori fantáziák szerint a házasélet abban áll, hogy a szülők pld. egymás előtt végzik el testi szükségleteiket vagy, hogy meztelenül mutatkoznak egymásnak. Fontos és már inkább legitím szerepet játszik ezeknél az elképzeléseknél a csók, miután ez az a nemi ténykedés, amelyről a gyermeknek szabad tudnia. Mindezeknek a fantáziáknak és tépelődéseknek fontos kísérője a genitális izgalom, amely homályosan bár, de mégis határozottan a valóság irányába tereli a gyermek érdeklődését. A nemi szerv kéjes izgalma erős és megdönthetetlen bizonyítéka annak, hogy ez a fontos testrész feltétlen szerepet játszik a szülők együttélésében.

Ne felejtsük el, hogy a genitale megszólal a kényeztetésnél is, különösen akkor, amikor a gyermeket, — amint az általában szokás, — a szülők az ágyukba veszik. Ezen ártatlannak — más szóval szexualitástól mentesnek — gondolt mulatságnál igyekeznek a kicsik választ kapni azokra a kérdésekre, amelyek képzeletüket foglalkoztatják. Felfedezéseket tesznek a szülők testén és főleg átélik azt az élvezetet, amelyet egy szeretett lény testi közelsége okoz. Társaságban hallottam pld. a következő esetet: Egy anya meséli, milyen nagy boldogság a fiának, ha ágyába veszi úgy, hogy a már 11 éves fiúnak ünnepélyes alkalmakkor, (mint pld. születésnap, karácsony) még mindig megengedi, hogy hozzábújjon. A legutóbbi ilyen alkalommal a gyermek azzal lepte meg, hogy azt mondta: „anyukám, te nem is tudod, hogy én menynyire fiú vagyok már". Az anya annál inkább csodálkozott, mert gyermekét oly „csacsi"-nak képzelte, aki még csak nem is ismeri a fiúk és lányok közti különbséget (noha lánytestvére van). Elgondolhatjuk, milyen erős érzések lehetnek azok, amelyek egy ilyen félénk fiúcskát ennyire nyílt vallomásra bírtak.

Ennek a példának egyetlen hibája, hogy aránylag nagy gyermekre vonatkozik, aki már közel áll a pubertás korához, tehát ahhoz a korhoz, amelyben a közvélemény szerint is szabad nemi izgalmat éreznie. Igaz, hogy ugyanaz a közvélemény felháborodva szokta visszautasítani azt a lehető-

séget, hogy nemi izgalom az anya személyével kapcsolatban léphessen fel a fiúban.

Mi azonban még tovább megyünk és pszichoanalitikai tapasztalataink alapján azt állítjuk, hogy a 3—4 éves, sőt még ennél is fiatalabb gyermekek ugyancsak genitális izgalommal reagálnak arra az élvezetre, amelyet nekik a szülők testi közelsége okoz. Felnőttek és gyermekek analíziséből tudjuk, hogy a genitális izgalom személyekhez való kapcsolódása döntő befolyással van az onánia fejlődésére. A harmadik, negyedik életév körül ugyanis az onánia nem tisztán egoisztikus kielégülési mód többé, amint azt az ujjszopás példáján leírtuk, hanem fantáziákkal párosul, amelyek a szeretett személyekre vonatkozó vágyakat tartalmazzák. Ezek a gyermekkori onánia-fantáziák a legmélyebben elfojtott lelki tartalmak, amelyek már keletkezésük idején is csak egészen kivételes esetekben válnak teljesen tudatossá. Hogy miért állanak ezek a fantáziák olyan különösen szigorú cenzúra alatt, arra vonatkozólag egyelőre csak annyit akarok megjegyezni, hogy az elfojtás főindítóoka ez esetben a megtorlástól való félelem a riválissal szemben táplált ellenséges indulatok miatt.

A kis gyermekkori onánia-fantáziák tartalma általában igen egyszerű. Egy Freud által közölt klasszikus esetben (Analyse der Phobie eines 5 jährigen Knaben), az 5 éves kisfiú úgy onanizált, hogy maga elé képzelte édesanyját egy olyan rövid ingben, amely látni engedte nemi szervét, tehát testének azt a részét, amelyet valóságban csak ritkán sikerült meglátnia.

Csak aki analízisek révén tapasztalatokat szerzett azokról az erős indulatokról, amelyek ezeket a primitív fantáziákat fűtik, értheti meg teljes jelentőségüket. Analízisekből tudtuk meg, milyen égető kíváncsiság tölti el a gyermekeket a nemi élet titkai iránt. Ez a mohó tudnivágyás azonban korántsem elméleti alapon, hanem erősen praktikus célok érdekében indul meg. Például: Az apa azt mondja: „nem viszem ezt a kisfiút moziba, csupa szerelmi históriához". A 6 éves fiúcska erre megszólal: „de apa, hogy tanuljam meg akkor, hogy mi a szerelem?" A gyermek ismerni akarja a nagyok

élvezeteit, mert részesülni akar bennük. Említettem már, hogy a gyermek nemi izgalma az első útmutatás arra vonatkozólag, hogy hol kell a rejtély nyitját keresnie. Ezenkívül mást is tanulhat belőle. A gyermek nemi izgalmánál szerepet játszanak olyan impulzusok, amelyek már bizonyára az emberi faj öröklött impulzusaihoz tartoznak. A kisfiúban feltámad valami homályos ösztön, megtámadni, hatalmába keríteni azt, akit szeret. Valószínűleg részben innen származik a közösülésnek és általában a szerelemnek gyerekeknél oly általános szadisztikus felfogása. Egy alig másféléves kisfiú pld. amikor szülei előtte megcsókolták egymást, azt mondja: „nem szabad bántani anyukát". Ugyanakkor maga a gyermek szívesen csókolta anyját, sőt előszeretettel adott „Zwickipuszit" és szemmelláthatólag élvezte, ha látta, hogy fáj. A „nem szabad" tehát nyilván azt jelentette, hogy ne a papa csókolja a mamát, ezt a jogot magának kívánta fentartani. Kifejezésre is juttatta ezt azáltal, hogy apját elküldte azzal, hogy „menj dolgozni".

Ha a gyermekek tanui lesznek, akár állatok, akár emberek közösülésének, azt rendszerint verekedésnek fogják fel. Ez a felfogás azonban nem zárja ki azt, hogy felismerjék az aktus szexuális természetét. Hiszen a kisgyermek játszópajtásaival kapcsolatban is tapasztalhatja, hogy a verekedés kéjes izgalommal járhat. Ugyanilyen hatással van gyakran az is, ha a felnőtek tréfásan megdögönyözik a kicsiket, de még a komolyan, büntetésként alkalmazott verésnél is. Egy négy év körüli fiúcskáról mesélték: az anya, aki gyakran veri a gyereket, egy napon, amikor a fiú különösen rossz volt, azzal fenyegette, hogy szól az apjának, hogy jól verje meg. Mire a gyerek így felelt: „inkább te verjél meg, anyukám, téged sokkal jobban szeretlek".

A gyermekkorban történő koituszmegfigyelésekre azonban még bővebben ki kell térnem. Főleg azért, mert ez az a mélyreható következményekkel járó szexuális élmény, amelyben anélkül, hogy sejtenék, úgyszólván mindenhol maguk a szülők részesítik a gyermeket. Ha felhívjuk a szülők figyelmét arra, mi mindennek lehet a kisgyermek tanúja, mialatt a közös hálószobában hál, rendesen azzal felelnek,

hogy a gyermek mélyen alszik, vagy hogy úgysem érti a történteket. Hogy nem így áll a dolog és a gyermek valóban résztvesz a nagyok nemi izgalmában, azt Freud csak visszafelé, a betegek emlékei alapján tudta megállapítani, akiknél ezek a gyermekkori megfigyelések gyakran a legkülönbözőbb konfliktusok kiinduló pontjává lettek. Ma már azonban, mióta világosabban látunk ezekben a dolgokban, észrevesszük azokat az áruló jeleket, amelyek mutatják, hogy a gyermek, ha nem lát, vagy nem hall is, de ösztönével mégis mindent megérez. Igy bizonyos esetekben egészen új színben kell látnunk a gyermek éjjeli viselkedését.

Egy 4 év körüli fiúról hallottam, akinek apja hetenként csak egy napot, illetve egy éjszakát tölt családjánál, hogy különösképpen éppen ezen a napon nyűgös és rossz, nem alszik el, stb. Egy 7 éves kislány, aki (mint az előbb említett fiúcska is) szüleivel egy szobában alszik, minden éjjel ágyába vizel, kivéve azon a héten, amikor az anyja menstruál. Ennek az esetnek a megértéséhez emlékezetünkbe kell idéznünk, hogy a vizelés a kisgyermek számára kéjes érzésekkel jár, jobban mondva, hogy ez a kiválasztási funkció egyben a gyermeki szexualitás egyik megnyilvánulási módja. Figyelembe kell vennünk továbbá azt is, hogy kislányoknál éppen a húgycsőnyílás és a klitorisz tájéka a nemi izgalom főhordozója, ahol az onánia is végbemegy, végül pedig, hogy a vizelés mindenféle izgalom ismert infantilis levezetési módja. Az ágybavizelés ez esetben nyilván jele annak, hogy a gyermek a maga módján utánozza szüleit. Megerősíti ezen feltevésünket az a szülők által csodálkozással megfigyelt tény, hogy az ágybavizelés szünetel az anya menstruációja idején. A vizelés, mint a boldog izgalom kifejezése szerepelt egy másik (4 éves) lánykánál is, aki, ha apját váratlanul megpillantotta, örömében azonnal bevizelt.

Rendszerint ugyanilyen alapon magyarázhatók azok a gyakori esetek, amikor a fentieknél jóval fiatalabb gyermekek éppen a közösülés alkalmával zavarják meg a szülőket azzal, hogy ágyukat bepiszkolják.

A szülők izgalmában való részvételnek ez a primitív módja szinte úgy hat, mintha a gyermek gúnyolná a nagyo-

kat: „nézzétek, alszom, nem látok, nem hallok, de mégis tudok mindent".

Ez a gúnyos és lázadó érzés minden gyermek életében fontos szerepet játszik. A nagyok általában valóban arra ítélik gyermekeiket, hogy vakoknak és süketeknek mutassák magukat. Az ősi struccmadárpolitika értelmében megnyugszanak abban, hogy aminek a tudását megtiltják a kicsiknek (ilyesmit a jó gyermek nem kérdez, stb.), arról azok valóban nem is tudnak majd. Ez az álszenteskedés pedig nagyobb kárára van a gyermeknek, mint az, amit titkolniok kell. Gondoljuk csak végig a dolgot. A mi gyerekeinknek ártatlan angyalkákként kell viselkedniök. Amit tudnak, nem szabad megmutatniok, amit tudni szeretnének, nem szabad kérdezniök, nemi életük minden őszintébb megnyilatkozása tilos és bűnös dolognak nyilváníttatik. Ilymódon életük legelején már ferde és egészségtelen beállítást nyernek a nemi élettel szemben. Ekkor tanulják meg, hogy ami élvezetes, az bűn, és többnyire egész életükre elvesztik azt a képességet, hogy a nemi ösztön megnyilvánulásaival szemben elfogulatlanok legyenek.

Ez a nevelési módszer a gyermeknek nemcsak a nemi élethez, de — ezt megelőzően — a szülőkhöz való viszonyát is károsan befolyásolja. A felnőttek abba a hiedelembe ringatván magukat, hogy a gyermekből hiányzik bármiféle nemi érzés, gyakran igen messzemenő dolgokat engednek meg maguknak az „ártatlan" kisgyermekkel szemben. Még a genitáliákkal való játék (pl. azok csókolgatása) sem ritkaság. Ha azonban a gyermek beszélni kezd ezekről a dolgokról és elárulja, hogy milyen érzéseket ébresztenek benne ezek a játékok, egyszeriben nagy lesz a riadalom és vagy a gyermeket tekintik romlottnak, vagy el kezdik kutatni, hogy ki lehetett az az elvetemült ember, aki „a gyermek tiszta lelkét megmételyezte". A fentiekben vázolt hazugságon felépült szexuális morálunk mellett tehát a legnagyobb engedékenység együtt járhat a szexualitás teljes tagadásával. A gyermek láthat, hallhat és dédelgetés formájában át is élhet akármit, mert hiszen mindent jóváteszünk azzal, hogy úgy viselkedünk mi és hatásunk alatt a gyermek is, mintha misem történt volna. Ezek az „ártatlan játékok" azonban a gyermeket erősebben kötik

szüleihez, mint amennyire további fejlődése szempontjából szükséges és kívánatos. Ehhez járul még, hogy habár a túlzott dédelgetés élvezetet okoz a gyermeknek, nem teszi igazán boldoggá, mert a velejáró őszintétlenség a bűntudat érzését ébreszti fel benne. Az eddigiek alaján tudjuk, hogy a gyermeknek szülei iránt érzett szerelme mindenképpen bűntudattal párosul, a vetélytárssal szemben táplált ellenséges indulatok miatt. A szülők kétszínűsége még fokozza ezt a bűntudatot azáltal, hogy azokat a kéjes érzéseket, amelyeket ők maguk ébresztenek a gyermekben, egyben ugyanők tilosaknak nyilvánítják. Emiatt a kicsik soha nem tudhatják pontosan, hogy a nagyok ugyanúgy élveznek-e, mint ők, vagy hogy ez csak az ő romlottságuk jele.[4]

Az őszinteség hiánya okozza azt is, hogy oly ritkán létezik igazi barátság a felnőtt és gyermek között. A gyermekek rendszerint teljesen tanácstalanul és értetlenül állanak a nagyokkal szemben. Szinte el sem tudják képzelni, hogy azok is csak olyan emberek, mint ők. Sok gyermekszobában már az is tiszteletlenségszámba megy, ha a gyermek arra mer gondolni, hogy a szülőknek is vannak testi szükségleteik. (Fokozottan áll ez természetesen a szorosabban vett nemi érzésekre.) Amikor aztán a gyermek nagysokára megismeri a felnőttek valóságos érzelmeit, már nem képes örülni ennek, hanem árulásnak érzi. (Általában ez a magyarázata a pubertás korában oly gyakori pesszimisztikus és cinikus világnézetnek.) A szülők elvesztik azt a dicsfényt, amellyel az elfojtási küzdelem folyamán a gyermek körülövezte őket. Nemi élet és tiszteletreméltóság többnyire mindvégig két teljesen összeegyezhetetlen dolog marad, úgy, hogy amikor a gyermek jut oda, hogy szülő legyen, szintén nem tudja elgondolni, hogy megőrizheti tekintélyét gyermekeivel szemben, ha elárulja nekik, hogy nemi életet él. Igy ismétlődik meg nemzedékről nemzedékre ugyanaz a hazugság, noha mindnyájan egyformán szenvedtünk miatta.

Bátrabban és szabadabban viselkedtek a szülők annak a

---

[4] Elég gyakori eset például, hogy kisfiúnak, ha erekciót kap, amikor anyja, vagy másvalaki kényezteti, dögönyözi, csiklandozza, azt mondják: „pfuj! nem szégyelled magad?”

kisfiúnak az esetében, aki először a háziasszonyt választja szerelméül, majd elárulja, hogy tulajdonképpen az anyját gondolta és végül az apa barátságos, de határozott kijelentése után jószívvel veszi tudomásul, hogy másfelé kell kereskednie (35. old.) Ez esetben az apa feltétlenül helyesen válaszolt fia viselkedésére. Valóságosnak tekintette a gyermek érzelmeit és őszintén bevallotta a visszautasítás igazi okát, hogy tudniillik az anya az övé és meg is akarja tartani magának. Ezáltal emelte a gyermek önérzetét, módot adott neki arra, hogy érzéseit vállalja és egyben megmutatta neki az utat, amelyen majdan kárpótlást szerezhet magának. Ilymódon tehát elkerülte azt, hogy az anya iránti szerelem letiltása egyúttal az egész nemiség megbélyegzését jelentse. A szokásos elintézési mód, amely abban állt volna, hogy kijelentik: „kisgyereknek nem való ilyesmiről beszélni" stb., éppen az ellenkező hatást váltotta volna ki. A gyermek úgy szerelmében, mint önérzetében szenvedett volna sérelmet. A visszautasítás ezen módja egyben az elért magasabb érzelmi színvonalról egy alacsonyabbra szorítja vissza a gyermeket, mert elzárja az utat, amely az anya személyétől más, megengedett szerelmi tárgyakhoz vezet és ehelyett a tudattalanban a gyermeknekmaradás túlértékelését vonja maga után a felnőttség rovására. Egészen durva sématizálással következőképpen magyarázhatjuk ezt: A gyermek első felnőttségi kísérlete teljes kudarccal jár, nemcsak hogy célját el nem éri, de érzéseinek valóságát is eltagadják. Boldogság csak úgy várhat rá, ha megnyugszik gyermekvoltában, mert hiszen mint gyermek megtarthatja magának az anyját. Igen sok neurózis abban leli magyarázatát, hogy az illető egyén gyermek akar maradni, hogy zavartalanul élvezhesse anyja gondoskodását és szeretetét. A mi példánkban viszont, ahol az apa nem kíméli a kisfiút és könyörtelenül rámutat szerelmének reménytelenségére, egyben megcsillogtatja előtte a felnőttséget, mint olyan kort, amelyben módja lesz kielégíteni kívánságait.

Már az eddigiekből is láttuk, milyen nagyszabású tudásvágy támad a kisgyermekben a nemi élet titkai iránt, az ösztönös kívánságok nyomán. Ennek a tudásvágynak legfeltű-

nőbb jelensége az a minden gyermekszobában jól ismert kérdés, hogy „honnan jönnek a gyerekek?” Egy a pszichoanalízistől teljesen távol álló okleveles gyermekápolónő mesélte, hogy legelső állásában, jóformán megérkezése pillanatában, azzal a kérdéssel rohanta meg a család ötéves fiacskája, hogy „úgy-e, te igazán meg fogod nekem mondani, hogy honnan jönnek a gyerekek?” Ez a fiúcska a félig-meddig orvosi minőségben megjelenő ápolónőtől remélte, hogy végre sikerül őszinte választ kapnia. Ugyanabban a családban volt egy hathónapos csecsemő is és nyilván ez a körülmény tette az idősebbik számára oly égetővé a kérdést. Ebben az esetben is, mint annyi másban, a szülők természetesnek találták, hogy a kisfiú, aki mint négy-öt éves gyermek nézte végig anyja terhességét, nem vett észre semmit, ami fejtörésre adhatott volna okot. És legkevésbé gondoltak arra, hogy a gyermek összefüggést keresett volna az anya testének elváltozása és a testvérke megjelenése közt. Ilymódon történhetett, hogy az ápolónő leírása szerint túlzottan elkényeztetett gyermek, legégetőbb problémájával egy idegenhez futott és több bizalommal közeledett hozzá, mint szüleihez, akik imádták. Ez az eset jellemző példa arra, hogy milyen magányos lehet egy gyermek a legszeretőbb környezetben, ha nem értik meg, hogy mi az, ami lelkét foglalkoztatja.

A kérdés, amelyről példánkban szó van, minden gyermek életében fontos szerepet játszik; a legtöbb gyermek előbb-utóbb nyíltan előhozakodik vele és mindenki tudja, hogy ez alkalommal a kis kérdezőket rendszerint becsapják. Meg kell magyaráznom, miért használtam ezt a talán túlságosan erős kifejezést. Analízisekből, de kedvező körülmények között magától a kisgyermektől megtudjuk, hogy a gólyamesét becsapásnak érzi. Figyeli az ablakból, hogy jön-e a gyerekethozó gólya, vagy szorgalmasan lesi, hogy mikor pillanthatná meg egy tó fenekén a megszületendő pólyásbabákat. Gyanakvó kérdéseket tesz fel, hogy vajjon ruhában, vagy anélkül hozta-e őket a gólya, hogy honnan tudta, hova kell vinnie a gyereket? csöngetett-e, vagy le tudta-e nyomni a kilincset és ezer effélét. A már említett 3 éves kis berlini házmesterfiú egy napon bejelenti anyjának: „most már tudom,

hogy a gyerekek az asszonyok hasában nőnek. Te azt gondoltad, hogy én olyan buta voltak és elhittem, hogy a Teltowkanálisban ültem? Hiszen megfáztam volna. És hogyan hozott a gólya? A kéményen dobott be? Hisz akkor egészen bepiszkoltam volna magamat és fájt volna, amikor ledob." A gyerek tehát, miután más gyerekektől megtudta a tényleges valóságot árulta csak el, hogy annakidején mennyi kétely támadt benne a szülői válasz nyomán.

Visszatérve a gyerekek kérdezősködésére, megállapíthatjuk, hogy a kérdés, hogy honnan jönnek a gyerekek, mintegy csomópontját képezi a gyermek szexuális érdeklődésének. Freud több helyen kifejti, hogy ez a kérdés ébreszti fel a kutatás szellemét a kis emberekben. Ez nem is csoda, mert ezen a ponton a gyermek önző érdekei találkoznak szexuális érdeklődésével. A problémát ugyanis rendszerint egy testvérke születése teszi aktuálissá. De egyetlen gyermeknél is az esetleges riválís megjelenésétől való félelem egyik legfontosabb kiváltó oka a kérdés felmerülésének. A féltékeny rivalitás testvérek között sohasem hiányzik. Nem akarok most arról beszélni, hogy milyen úton-módon békül ki a gyermek az új helyzettel. Egyelőre csak az elsődleges beállítás érdekel bennünket, amelynek lényege a vetélytárstól, illetve a szülők osztatlan szeretetének elvesztésétől való félelem.

Egy ötéves kisfiú, akinek nincsenek testvérei, kijelenti: „Ugy-e, ha egy anyukának már van egy gyereke és akar még egyet, az egy butaság". Egy szintén egyetlen hasonlókorú kislány pedig arra a kérdésre, hogy mit gondol, mit csinálnak azok a gyerekek, akiknek egy közös anyukájuk van, röviden és gondolkodás nélkül feleli: „Veszekednek".

Egy hetvenesztendős öregúr megkérdezi egy hároméves fiúcskától, hogy volna-e kedve egy testvérkéhez és nyomban hozzáteszi: „ma is emlékszem még, hogy mennyire haragudtam a húgomra, amikor megszületett, pedig akkor csak ötéves voltam".

Egy három-négy év körüli kislány, amikor megmutatják neki újszülött testvérét, azt mondja: „Talán ki lehetne cserélni a boltban egy luftballonra".

Ez a féltékenység nem ritkán nyíltan ellenséges csele-

kedetekben is megnyilvánul. Egy anya mesélte nekem, hogy fiát, aki egyébként feltűnően szelíd gyermek volt, kétéves korában rajtakapták, amint egy nagy darab tüzelőfával fejbe akarta kólintani bölcsőben fekvő testvérét.

Egy másik esetben egy hároméves kislány pólyában fekvő öccsét a fiókba zárta és a kulcsot kidobta az ablakon. Ujszülött testvére iránti megvetését a következő pregnáns szavakkal fejezte ki egy alig hároméves fiúcska: „nincs foga, vörös, büdös".

Ilyen és hasonló példákat végnélkül lehetne felsorolni. A féltékenység oka természetesen minden esetben az, hogy az addig egyetlen kedvencnek meg kell osztania a szülők szeretetét egy idegen jövevénnyel. Olyan családokban, ahol a szigorú nevelés lehetetlenné teszi a gyermek számára, hogy az ilyen „csunya" érzéseinek kifejezést adjon, igen gyakran tapasztalható a gyermek viselkedésének hirtelen megváltozása. Az addig szelíd, jó gyermek egyszerre engedetlen és nyűgös lesz. Sok vidám, hangos gyerek a testvérke születése után feltűnően csendes és szomorú és nem ritkaság az sem, hogy átmenetileg kifejezetten ideges tünetek mutatkoznak a gyermeknél, mint például éjjeli felriadás, félelmek, ideges hányás, étvágytalanság, stb.

A gyerekek születése iránti érdeklődés másik fontos mozgatója, mint már említettem, a kérdés szexuális oldala. Analízisekből és elfogulatlan gyermekmegfigyelésekből tudjuk, hogy a kicsik épúgy, mint a közösülésről, a gyermek születéséről is alkotnak maguknak mindenféle elméletet. Ezek az elméletek egyrészt a gyermek megfigyelései, másrészt ösztönvilágának útmutatásai alapján épülnek fel.

Tanulságos tapasztalatokat tett ez irányban a már említett dán gyermekpszichológus, Rasmussen. Két kislányát igen szabad szellemben nevelte, amint ezt könyve (Psychologie des Kindes), amely saját gyermekeire vonatkozó megfigyeléseit tartalmazza, mutatja. Az idősebbik kb. ötéves korában megkérdezi anyjától: „Hol van az a gyerek, akit a néni nyáron kapni fog?" Az anya azt feleli: „A néni hasában". A kislány ezt igen furcsálja és azt kérdezi: „Hogyan, hát megette?" Amikor az anya erre „nem"-mel felel, elejti

ezt a kérdést és azt kezdi firtatni, hogy hát „hol jön ki?" Az anya némi habozás után megmondja, hogy a combok között jön ki, ott, ahol a vizelet. (Természetesen a megfelelő dán gyerekszobakifejezést használva.) A kislányt ez a válasz teljesen kielégítette, csak még azt fűzte hozzá: „Akkor hát leül (a néni) az éjjelire és aztán kijön a gyerek és vizes lesz és akkor le kell törülni".

Egy ötéves fiúcska, miután anyja elmondta neki, hogy hogyan született, szintén igen elégedetten és mint aki most már mindent megértett, teszi hozzá: „És akkor te azt hitted, hogy nyomizni (székelni) kell és nyomtál, de nem a nyomi jött, hanem én".

Egy négyéven felüli kislány jelen van, amikor egy ismerős asszony szülési fájdalmakat kap. Persze látja a keletkező izgalmat, hallja, hogy orvosért küldenek stb. és az élmény hatása alatt este, amikor édesanyja lefekteti, megkérdezi tőle: „Mondd, anyukám, has, vagy gólya?" A hirtelen meglepetésben az anya bevallja, hogy „has". Erre a kislány: „Most már csak egyet nem értek, hogy hogyan nyeltél le". (Ennél a történetnél mulatságos az is, milyen ügyesen ragadta meg a gyermek az alkalmat, hogy a gólyamesében való kételkedését kifejezésre juttassa.)

Láthatjuk, hogy amikor a gyerekek a megszületés iránt érdeklődnek, rendszerint felvetik a másik kérdést is, hogy miképpen jutott a gyerek az anya hasába. A két kislány világosan megmondja, hogy megevésre, lenyelésre gondolt. Hasonló elképzelés élhetett azonban a kisfiúban is, aki a szülést székeléssel azonosítja, mert hiszen ami úgy jön ki, mint a „nyomi" az anyuka hasából, csak a száján keresztül juthatott oda be. Ennek az igen általános gyermekkori elméletnek nemcsak az az előnye, hogy teljesen észszerűen magyarázza meg a jelenségeket, de az is, hogy kapcsolatba hozza a szülést a gyermek számára ismeretes és élvezetes folyamatokkal. Az előző fejezetben beszéltem arról, hogy a száj és a végbél fontos élvezetforrások. Misem természetesebb tehát a kisgyermek számára, mint az, hogy ez a két szerv a nagyok életében is jelentős szerepet játszik. A gyermek-

szülést mindezek alapján a székeléshez hasonló élvezetes folyamatnak gondolják.

Az a kisfiú, aki az ápolónőtől akarta megtudni, hogy hogyan születnek a gyerekek, a nap legnagyobb részét a klozeton töltötte, órák hosszat tudott ott ülni és töprengeni magában. Ha feltesszük, hogy ez a fiúcska is, (akinek alkalma volt a terhességgel járó testi elváltozást megfigyelni), az imént vázolt elméletnek hódolt, úgy bizonyos értelmet találhatunk abban, hogy miért volt számára a klozet olyan vonzó hely. Ott kellett volna talán a nagy csodának megtörténni. De ott keletkezhettek a gyermek kétségei is elméletének helyességével szemben és a további problémák, hogy vajjon mi lehet az az étel, amitől gyerek lesz az ember hasában és hol kapható?

Ezek persze csak feltevések, amelyeket számos analízisből nyert hasonló tapasztalat alapján alkalmaztam erre a távolról megfigyelt esetre. Hozzáfűzhetem még egy felnőtt álmának analízisét, amely igen elevenen illusztrálja ezeket a mulatságosan hangzó, de a kicsik számára nagyon is komoly töprengéseket.

Az álmodó egy hölgy, akit lefekvéskor éppen az a gondolat foglalkoztat, hogy egy kb. hétéves vidám kislányt, aki egy idő óta feltűnően gondterhelt és komoly lett, tüzetesebben kikérdezzen lelki élete felől, azt gondolván, hogy esetleg valamilyen szexuális probléma foglalkoztatja. Másik előzménye az álomnak, hogy az illető hölgy, aki érdeklődik pszichoanalízis iránt, azon az estén beszélt arról, hogy sok mindent elfogad ugyan abból, amit Freud könyvében olvasott, azonban az álomfejtésekkel soha sincsen egészen kibékülve.

Az álom következőképpen hangzik: Sötét folyosó végén áll egy tűzhely két karikával. Az egyik karikán kisgyerekek ülnek körben, különös módon összegubbaszkodva, a másik karika alatt valami barna folyékony massza van. Álomban megijed attól a gondolattól, hogy egy darab fával esetleg begyujtanak. Mi lesz akkor a gyerekekkel? Hiszen megsülnek, vagy megfőlnek, vagy belepottyannak a tűzbe.

Ébredéskor összefüggésbe hozza álmát előző napi szán-

dékával, a felvilágosítandó kislányt illetőleg. Sejtelme sincs azonban, hogy mi lehet itt a kapcsolat. Egy pszichoanalitikus rokonával folytatott fesztelen beszélgetés folyamán, amelyet utólag maga mondott el nekem, kiderül a következő: A folyosó eszébe juttatja egy gyermekkori barátnőjét, akivel megfogadták egymásnak, hogy aki előbb tud meg valamit a nemi élet titkairól, meg fogja mondani a másiknak. Az álombeli aggodalmak kapcsán pedig visszaemlékezik gyermekkori képzelődéseire, hogy mi történhetik a gyerekkel, amíg anyja hasában ül, nem forrázza-e le a leves, amit anyja eszik, nem eshet-e ki véletlenül székelésnél? stb. Most már aztán érthetővé lett, hogy mi köze van az álomnak a felvilágosítási szándékhoz, az álmodó azonosítja magát a gondterhelt kislánnyal, akit nyilván hasonló tépelődések foglalkoztatnak.

Az álom többi részletével, amelyek a férfi nemzőszerepét tartalmazzák, nem akarok foglalkozni. Bennünket most csak az érdekel, hogy az álomban ismét életrekelnek a rég eltemetett gyermekkori képzetek az anya testéről, amelyben, mint egy boszorkánykonyhában, készül az eleven élet és amelyről nem tudni, hogy titokzatossága miféle veszedelmeket és miféle gyönyörűségeket rejt.

Azt, hogy a gyermek gyönyörűségeket sejt a szüléssel kapcsolatban, mutatja mohó érdeklődése és tudnivágyása. Csak az analízisekből tudtuk meg igazán, hogy a kicsik milyen forrón kívánnak maguknak gyereket. A kicsik ilyen tárgyú játékait rendszerint pusztán felületes utánzással szokás magyarázni és csak mélyebb vizsgálat fedi fel a játékot fűtő kívánságot: olyanná lenni, mint a nagyok, részesülni a gyerekkapás és szülés élvezetében.

Egy négy év körüli kislány haragosan dobta el a babáit, mert igazi anyuka szeretett volna lenni, aki élő babával játszik.

Rasmussen kisebbik lánya öt és féléves korában, egy reggelen, amikor éppen a papája ágyában feküdt, büszkén a mellére üt és kijelenti: „Egy kisgyerek van itt bennem... és ha húszéves leszek, akkor majd egyszerre előjön".

A Freud által leközölt „Kleiner Hans" esetében, az ötéves fiúcska számos képzelt gyermek papája és mamája volt

egy személyben, akiknek boldogan viselte gondját és akiket állandóan ő szült a klozetton.

Kislányok fantáziáiban a sok gyerek rendszerint hozzátartozik a boldog felnőttség elképzeléséhez. Egy négyéves elkényeztetett lányka, aki gazdag szülők egyetlen gyermeke, meséli nagyanyjának: „Bizony sok gondot csinál az embernek tizennégy gyerek, mindet mosdatni, etetni, öltöztetni és”, teszi hozzá sóhajtva, „mindezt férj nélkül”. De rövidesen könnyebb lesz a helyzete, — mondja — mert a sofőr fia el fogja venni feleségül.

Egy ösmerős földbirtokos hasonlókorú kislányának az volt a vágya, hogy sokgyermekes parasztasszony legyen. Elképzelte, hogyan fogja a kicsiket szoptatni, etetni; esténként pedig kiül majd a padkára és foltozza az ura rongyos nadrágját. Az egyik kis béresfiút ki is szemelte magának, mint jövendő férjét.

A már többször említett berlini házmesterné mesélte, hogy kislánya, aki most tizenhároméves korában tudni se akar gyerekről, amikor kicsi volt és anyja egyszer elajándékozott rongyos holmit, szemrehányásokat tett neki: „De anyus, hiszen ezt még használhatnám a gyerekeim számára”.

Szinte azt lehet mondani, hogy a gyerekek állandó képzelt terhességben vannak. Sok gyereket akarnak, mert úgy a szülést, mint a gyerekkel való foglalatoskodást (etetés, szoptatás, mosdatás stb.) élvezetes és mulatságos dolognak tartják.

Ez a leírás azonban nem volna teljes, ha nem foglalkoznánk az apa szerepével is a gyermek képzeletvilágában. Példáink mutatják, hogy a gyermekek sejtik az összefüggést a szülők együttélése és a gyermekáldás között. Az egyik négyéves kislány például kijelenti, hogy anyja halála esetén ő lesz a papa felesége és neki lesz majd a sok gyereke; az ötéves fiúnak pedig az a terve, hogy a mamája gyerekének ő lesz a papája. Legutóbbi példáinkból is kitűnik, hogy a kislányok a férjet szükséges valakinek tartják. Érdekes ebből a szempontból egy hatéves kislány álma. Az álom, amelyet kissé restelkedve, de saját kezdeményezésére mond el anyjának, a következő: Tánciskolába megy egy fiúval, aki nagyon tet-

szik neki. Legszebb ruháját veszi fel és íme „egyszerre csak hogy, hogy nem, közöttünk termett egy pólyásbaba”. Álmában boldog, a kisgyereket öleli, csókolja és nagyon szereti. A kislány környezete teljesen távol áll a pszichoanalízistől, ezért már az álom elbeszélése is bizonyítéka annak, hogy a gyermek maga valahogy igen fontosnak érezte a dolgot.

A gyermekek megérzik valamiképpen, hogy a szülők együttélésének köze van a gyerekek születéséhez. Egy első elemista fiú pl. elkezd gondolkodni azon, hogy vajjon miért hasonlítanak a gyerekek a szüleikre. Azt, hogy az anyjára hasonlít, érthetőnek találja, mert hiszen az ő hasában nőtt, (ezt már régebben megmagyarázták neki), de miért hasonlít az apjára? Azzal próbálja magyarázni a dolgot, hogy mindig együtt laknak. Ezt a megoldást azonban csakhamar elveti, mert hiszen a dadával is együtt lakik és mégse hasonlít hozzá. Idáig jutva aztán előhozakodik végül az egyenes kérdéssel, hogy hát mi köze van a papának a gyerekhez.

Egy ötéves kisfiúnak egy ujdonsült házaspárhoz intézett indiszkrét kérdései világosan elárulták, hogy már sejti az összefüggést a házasélet intimitásai, jobban mondva egy férfi és egy nő együttélésének titkai és a gyermekáldás között.

Nem ritkán hozzák a gyerekek zavarba a felnőtteket ilyesfajta kérdésekkel: hogy van az, hogy csak az asszonyoknak van gyerekük és a lányoknak nincs?

Ennek az összefüggésnek, akár ösztönszerű, akár megfigyelések, vagy korai felvilágosításból eredő felfedezése még bonyolultabbá teszi a gyermeknek a nemi élethez való viszonyát. Egyrészt ők is gyereket akarnak, mint a nagyok, mert hiszen mindent, ami a gyerek keletkezésével összefügg, a szülők együttélésével kapcsolatos élvezetes dolgoknak tartják; másrészt félnek, hogy a nagyok szerelmének egy új vetélytárs születése lesz az eredménye. A születendő testvér iránti ellenséges érzület és a hasonnemű szülővel való vetélkedés egyaránt a nemi vágyak, így a gyerek utáni vágynak is elfojtásához vezet. Amit ugyanis a nagyoknak nem akarnak megengedni, azt végül a maguk számára sem merik kivánni.

Az elfojtást megkönnyítik a szülők részéről gyakran elhangzó panaszok, hogy a gyerek mennyi gondot és bajt okoz, addig gondtalan az ember, amíg gyereke nincs stb. Nem ritkaság az sem, hogy a gyermekeket megijesztik azzal, hogy a szülés mennyire fájdalmas dolog. Sok anya a szülési fájdalmakra való hivatkozással igyekszik a gyermekben maga iránt tiszteletet és engedelmességet ébreszteni. Evégből aztán a legrikítóbb színekben ecsetelik az anyaság borzalmait. A fiúknak ilyenkor azt kell gondolniok, hogy gazember az a férfi, aki egy nőnek ekkora fájdalmat mer okozni és a kislányok azt képzelik, hogy a legrosszabb sors anyává lenni. Az anyaságtól való félelem, amely az ödipusz-komplexumból származik, szintén egyik akadálya egy problémamentes természetes nemi élet kialakulásának.

Befejezésül röviden ki akarok még térni arra, hogy mennyit sejt a gyermek a hímvessző szerepéről a gyermek keletkezésével kapcsolatban. Láttuk, hogy a gyermek utáni vágy szorosan összefügg a szülők iránti szerelemmel és hogy ez a vágy a gyermek szexuális fantáziáinak fontos része. Tudjuk, hogy ezeknek az elképzeléseknek a következménye a nemiszerv spontán izgalma, vagy tudatos ingerlése (onánia). Az onánián alapszik az a sajátságos ösztönös biztonság, amelynek folytán a gyermekek a legcsekélyebb útmutatásra helyesen reagálnak. (Pld. állatmegfigyelésekből következtetnek arra, hogy mi történhetik az embernél stb.) Persze azért itt sem hiányoznak a furcsábbnál furcsább fantáziák, amelyekre azonban e helyen nem akarok bővebben kitérni. Csak nagyjából jellemzem ezeknek a gyermekkori elméleteknek két fő típusát. Az egyik csoportba tartoznak azok az elképzelések, amelyek a férfinemiszervet veszedelmesnek tartják a gyermek számára, a másikba azok, amelyek ép ellenkezőleg, a gyermek fejlődéséhez szükségesnek tartják. Az utóbbira például szolgál a következő eszkimólegenda: Az eszkimók azt mesélik, hogy az első gyermek, akit asszony szült, elmondta az anyaméhben tett tapasztalatait. Szűk, de kellemes, meleg szobája volt az anya testében és táplálkozása úgy történt, hogy valahányszor a szülők közösültek, a péniszből valami édes folyadék jött ki az ő számára.

Hasonló elméletet alkotott egy öt és féléves kisfiú, aki miután kérésére elmagyarázták neki, hogy mi a köldök és ennek kapcsán tudomást szerzett a köldökzsinórról és annak szerepéről a gyermek táplálkozásánál az anyaméhben, néhány nappal később már olyanformán dolgozta át a hallottakat, hogy a köldökzsinór a papa pénisze és abból kapott ő enni, amíg az anyukája hasában volt. Nyilvánvalóan tetszett a kicsinek a gondolat, hogy a papája már akkor is gondoskodott róla.

Mindezekután még vissza kell hogy térjek egy kijelentésemre, amelyet a különböző kultúrájú népeknél követelt elfojtás, vagy ösztönkorlátozás különböző mértékére vonatkozólag tettem. Azt mondtam, hogy látni fogjuk, hogy a legprimitívebb nép gyermekei sem nőnek fel elfojtás nélkül, sőt, hogy legfontosabb ösztönös kívánságaikról éppen úgy le kell mondaniok, mint a mi gyermekeinknek. Ez valóban így is van. Azok a vágyak, amelyeknek teljesüléséről minden emberi teremtménynek le kell mondania, az ödipusz-komplexum néven összefoglalt kívánságok. Nem ismerünk egy olyan népet sem, amely ne tiltaná, hogy a fiú az anyával, a lány az apával szerelemben egyesüljön. Ez a tilalom oly ősi, hogy egyes társadalomtudósok, mint Atkinson és Andrew Lang már Freud előtt ebben látták az emberré válás egyik alapját. Freud aztán kimutatta ennek a tilalomnak óriási hatását az emberi lélek fejlődésében, úgyhogy szinte azt lehetne mondani, hogy lelkiekben az különbözteti meg az embert az állattól, hogy van ödipusz-komplexuma, míg annak nincs.

Legvégül pedig megmagyarázhatjuk most már, hogy miért nevezte el Freud a gyermek első szerelmét ödipusz-komplexumnak. A görög monda szerint ödipusz király megölte apját, Laioszt és feleségül vette anyját, Jokasztét, akivel három gyermeket nemzett. Ez a monda, amely annyira nyíltan tárja fel azokat a vágyakat, amelyek a pszichoanalitikus tapasztalatai szerint minden ember lelkében élnek, egyben bizonyítéka annak, hogy ezeket a kívánságokat nem a modern pszichológia találta ki.

III. A KASZTRÁCIÓS KOMPLEXUM

Az előző fejezetben megismerkedtünk az ember nemi fejlődésének első korszakával, amely körülbelül a harmadik életévtől az ötödikig tart. Ennek a korszaknak egyik fő jellegzetessége, hogy a nemi ösztönök jelentőségük szempontjából átrendeződnek, mégpedig olyképpen, hogy a vezetőszerepet a nemi kielégülés terén a genitáliák veszik át. Ugyanennek a fejlődési korszaknak másik fontos megnyilvánulása a gazdag és intenzív érzelmi élet. Láttuk, hogy a gyermek ebben a korban már tud szenvedélyesen szeretni, viszont képes a legvadabb féltékenységre és gyűlöletre is. Beszéltünk arról, hogy a riválissal szemben táplált ellenséges indulat súlyos lelki harcokra vezet, miután rendszerint olyan személyek ellen irányul, akiket a gyermek egyébként teljes szívéből szeret. Ez az érzelmi konfliktus egyik főoka annak, hogy a gyermek első szerelme és minden, ami köréje csoportosul — más szóval az ödipusz-komplexum — a tudattalanba száműzetik. De nemcsak az apai előjog, hanem testi éretlensége is arra ítélik a gyermeket, hogy szerelme kielégítetlen maradjon és ez ellen a belső kudarc ellen a gyermek ugyancsak az elfojtással védekezik.

Az ödipusz-komplexum elfojtásának harmadik főindítóokát most fogjuk tárgyalni. Ez a harmadik tényező részben összefügg a két elsővel, részben azonban ezektől független eredetű; leírását egészen messziről kell kezdenem.

Vissza kell térnem mindenekelőtt a legelső fejezetben mondottakra, vagyis a gyermek eredeti, legprimitívebb ösztönalkatára. Ezt az első fejlődési fokot az jellemzi, hogy a különböző nemi ösztönök egymástól függetlenül elégülnek ki és hogy ezt a kielégülést jórészt a külvilág segítsége nélkül

érik el. Más szóval, ezen a fejlődési fokon a gyermeknek nincs szüksége valakire, akit szeret (szerelmi, illetőleg nemi tárgyra) ahhoz, hogy primitív nemiségéből fakadó vágyait kielégítse. Ez annál is inkább így van, mivel a gyermek ebben a korban a külvilág azon részét, amelyre életbenmaradásához feltétlenül szüksége van és így rendelkezésére is áll, pld. az anyamellet, szintén én-je egy részének tekinti.

Ezen az alapon alakul ki az öntudat fejlődése folyamán a gyermeknek az a különleges beállítása önmagával szemben, amelyet legjobban önszeretésnek, vagy műszóval nárciszmusnak nevezhetünk.[1]

A gyermek első szerelmi tárgya tehát saját én-je és ha később meg is tanulja mások szeretését, ez a legelső, önmaga iránti szerelem végigkíséri egész életén, mint egyik legfontosabb védelmi állása. A nárciszmus tulajdonképpen nem más, mint az önfentartási ösztön szexuális komponense. Minden szerelmi csalódás vagy más súlyos veszteség, de még testi jóérzésünk veszélyeztetése esetén is, ehhez az érzéshez menekülünk és benne találunk vigasztalást.[2]

Nagyon is messzire vezetne, ha ezen a helyen részletesen akarnánk foglalkozni a nárciszmus fontos problémájával. óriási jelenségcsoport ez, amelynek most csak egy bennünket különösen érdeklő részletét, a gyermeknek a nemi szervével kapcsolatos nárciszmusát akarom behatóan ismertetni.

Ismételten rámutattunk arra, hogy a nemi szerv már jóval a pubertás előtt, a 3., 4. életév körül vezető szerephez jut és a különféle eredetű nemi ingerek legfontosabb levezető szervévé válik. A genitále nagy fontossága elsősorban az ebben a korban ujúlt erővel fellépő onániában jut kifejezésre. Beszéltünk az onánia jelentőségéről az ödipusz-komplexummal kapcsolatban, nézzük meg most, hogy mit jelent ez a kielégülési mód a gyermek én-je szempontjából. Egy-

[1] A „nárciszmus” elnevezés alapja egy görög monda, amely egy Narcisszosz nevű szép ifjúról szól, aki beleszeretett saját tükörképébe, amiért aztán az istenek a tóparton nyíló nárcisszá változtatták.

[2] A régebbi, durvább eszközökkel dolgozó vígjátékirodalomban pld. gyakran találkozunk azzal a tragikomikus helyzettel, amikor egy hirtelen fellépő kólika vagy fogfájás minden más iránti érzést kiöl a heves udvarlóból, vagy a szerelmes menyasszonyból.

részt ugyanazt mondhatjuk róla, amit már egyszer az ujjszopásról megállapítottunk. A genitális onánia is olyan kielégülési mód, amely a gyermeket függetleníti környezetétől. Ez egyik főoka annak a nagyrabecsülésnek, amellyel a gyermek nemi szerve iránt viseltetik és amely az onánia jelentőségének növekedésével egyre fokozódik. Ferenczinek a genitálitás fejlődéséről írott munkája óta ez a jelentőség egy másik oldalról még mélyebb magyarázatot nyert. Elmélete szerint a genitále olymódon tesz szert vezető szerepre, hogy mintegy felszívja a többi erogen zóna ingerlékenységét. Az erogén testrészek a fejlődés folyamán átengedik nemi funkciójukat a genitálénak úgy, hogy végül is az egész test helyett egyedül a genitále intézi az ingerületbejövés és levezetés munkáját. Ilymódon a nemi szerv képviseli mintegy az egész élvezetet nyujtó testet. Ennek egyik legfontosabb következménye a lelkiek terén, hogy a gyermek önmaga iránti szeretete elsősorban a genitále nagyraértékelésében jut kifejezésre.[3]

Nemcsak az egyén álmaiban és fantáziáiban, de a népművészet számos alkotásában is szerepel a genitále, mint az egész élvezetet adó „én" kicsinyített mása. Ez az „alter ego", aki rendszerint ravaszabb, ügyesebb és okosabb az illetőnél, egyben hordozója az egyén nárciszmusának. Maguk a gyermekek sokkal egyszerűbben és talán szemléltetőbben is fejezik ki ezt az igazságot. Nemrégiben hallottam egy 5 éves fiúcskáról a következő kis történetet: A családban éppen nagyban ünnepeltek egy frissen sült hadnagyot. A gyermek is odaáll unokabátyja elé, megcsodálja kardját, majd kihúzza magát és büszkén kijelenti: „de nekem is van ám egy pisilőm".

A nemi szervekkel kapcsolatos nárciszmus indítja meg a gyermek érdeklődését mások nemi szerve iránt. Ez az érdeklődés kutatásokban jut kifejezésre, amelyek egyrészt élvezetesek, másrészt azonban csalódással is járnak. Állatok és felnőttek nagy peniszével való összehasonlítás veti az első

[3] Ferenczi elmélete adja tulajdonképpen magyarázatát annak is, hogy miért nevezhettük eddig az extragenitalis erogen zónákkal kapcsolatos ösztönöket részletösztönöknek, szemben a genitalitással.

árnyékot a kisgyermek önbizalmára. Igaz, hogy vigasztalást talál abban a gondolatban, hogy majd az övé is nőni fog, de ennek a vigasztalásnak az elfogadása is nagy feladat a saját tökéletességében hívő kisgyermek számára. Mindenki tapasztalhatta, hogy egy bizonyos korban, rendszerint a 3., 4. életév körül milyen nem szívesen hallják a gyermekek, hogy „majd ha megnősz". Nem egyszer felelik ilyenkor a legmélyebb meggyőződés hangján: „hiszen én *már* nagy vagyok". A „majd" ugyanis magában rejti annak a ténynek elismerését, hogy ő most „még kicsi", tehát nem veheti fel a versenyt a nagyokkal.

Az összehasonlítás első következménye rendszerint a kiváltságossal szemben érzett irígység és harag, ami azonban egyúttal tisztelettel és csodálattal is párosul.

Tanulságos történetet hallottam erre vonatkozólag egy kb. 4 éves fiúról. A gyermek egy napon meglátta apja péniszét. Csodálkozva kiáltott fel: „Nahát, neked is van ilyen?" Néhány hét mulva történt aztán, hogy egyszer apja nadrágzsebében motoszkált. Apja kérdésére azt mondja: „Nem akartalak csiklandozni, csak el akartam dörzsölni azt". Később feltűnt a szülőknek, hogy a gyermek nagyon sokáig marad a klozeton. Apja kimegy utána, mire a fiú ezekkel a szavakkal fogadja: „Nézd, nekem ugyanolyan nadrágom van, mint neked".

Az első meglepett felkiáltás még a puszta érdeklődés kifejezésének tekinthető. Az eldörzsölni akarásban azonban már megnyilvánul az ellenséges indulat és végül a klozet-jelenetben láthatjuk, hogy a kis nagyravágyó nem hajlandó feladni a versenyt.

Hasonló példát tudok egy 3 éves kislányról, aki mikor meglátta anyja mellét, előbb megcsodálta annak nagyságát, majd rögtön hozzátette: „Én elveszem magamnak". Sikerült azonban megnyugtatni azzal, hogy neki is van melle, amely idővel ugyanakkora lesz.

Ezekből a példákból mindenesetre láthatjuk, hogy az ilyenfajta összehasonlítások vegyes érzelmeket ébresztenek a gyermekben és megindítják benne a harcot saját tökéletességébe vetett hitéért. Ezt a hitet pedig mind több és több

veszély fenyegeti. Maga az a belátás, hogy vannak nagyobb pénisszel bíró lények, csorbát ejt a kisgyermek önelégültségén. Erre a belátásra és a megalkuvásra rákényszeríti a puszta külső valóság. Hozzájárul ennek a hitnek a megingatásához azonban a nevelés is, amely rendszerint nem fukarkodik a kisgyermek nemi szerve ellen irányuló nyílt és burkolt támadásokkal. Egyáltalán nem ritkaság az, hogy a szülők vagy az ápolószemélyzet úgy akarják leszoktatni a gyermeket az onániáról, vagy az ezzel szorosan összefüggő ágybavizelésről, hogy a hímvessző vagy a bűnös kéz levágásával fenyegetik meg. Mások súlyos betegséget, elhülyülést jósolnak, azt, hogy nem fog megnőni és más effélét.

A szülők gyakran csodálkoznak, hogy 3—4 éves koráig vidám, nyílt és bátor gyermekük egyszerre csak szótlan, zárkózott és félénk lesz. Sejtelmük sincs a változás okáról. Legkevésbé gondolnak arra, hogy ennek megindítója az a lelki megrázkódtatás, amely akkor éri a gyermeket, amikor elhitetik vele, hogy az onánia, amit ő az élvezetszerzés egyszerű és természetes módjának tekintett, bajjal, sőt a fiúnál esetleg a pénisz elvesztésével járhat. Szinte megoldhatatlannak látszó dilemma előtt áll a gyermek. Hiszen a péniszt éppen az a gyönyörűség teszi becsessé a számára, amelyet okozni tud.

A nyílt és burkolt fenyegetések nagy horderejét csak úgy értékelhetjük kellőképpen, ha tudjuk, hogy a gyermek éppen ezen a ponton a legérzékenyebb. Mint ahogy a hiú ember a legkisebb figyelmetlenségben is valami ellene irányuló cselekedetet gyanít, ugyanúgy a kisgyermek súlyos sértésnek érzi már azt is, ha nemi szervének létezését nem veszik észre. A pénisz nagyrabecsülésében gyökeredzik tehát az a félelemre való készség, amelynek hatása alatt a gyermek olyasmit is támadásnak, fenyegetésnek tekint, amit nem is szántak annak.

Szolgáljon példának a következő kis megfigyelés, amely egy két és fél éves fiúcskára vonatkozik. Tájékoztatásul előre kell bocsájtanom, hogy a szóbanforgó gyermek erős ujjszopó volt és (valószínűleg éppen ezért) alig lehetett nála onániát észlelni. Ebben a korban egy sérvoperáció vált szükségessé,

amelyre a kisfiút előkészítették ugyan, de hogy túlságosan meg ne ijedjen, kerülték a „vágás" szót és csak annyit mondtak neki, hogy a hasát „meg fogják csinálni". Feltűnő volt már az is, hogy a kicsi mégis azt kezdte mesélni, hogy a fodrász bácsi az ollójával fogja őt megcsinálni. Az operáció napján indulás előtt folyt le a következő rövid párbeszéd a gyermek és anyja között. Öltöztetés közben a kisfiú megfogja péniszét és azt kérdezi: „Ez, mi ez?" ‚Ezzel szoktál pisilni.' „Ez a pisilő?" ‚Igen.' „Ezt is meg fogják csinálni?" ‚Nem, ez jó, ezt nem kell megcsinálni.'

Az utóbbi kérdést még jó néhányszor megismételte és a többszöri megnyugtatás után vidáman ment a szanatóriumba.

Jellemző ennél az esetnél, hogy a kisfiú a hasa miatt nem is aggódik, csak a péniszét félti és érdekes az is, hogy ez alkalomból érzi először szükségét, hogy ezt a testrészét külön névvel jelölje meg. A névadás ez esetben nyilván a szeretet és ragaszkodás fokozódásának a jele.

Ez a példa világosan mutatja, miképpen áll az önfentartási ösztön az élvezetszerzési tendencia szolgálatába. A gyermek, mint látjuk, önkéntelenül azt a testrészét igyekszik védeni, amelyet az élvezetszerzés szempontjából legbecsesebbnek tart.

Ennek a feltűnő félelemre való készségnek van azonban még egy gyökere és ez a gyermek aggreszivitása. A kisfiú, aki apja péniszének láttára azonnal úgy reagál, hogy el akarja venni, feltételezi apjáról, hogy képes volna őt hasonlóképpen büntetni. Ezen a ponton kapcsolódik a pénisz féltésének komplexuma, — az ú. n. kasztrációs-komplexum — az ödipusz-komplexummal.[4]

Emlékeztetnem kell arra, amit a mult előadásomban a kisfiú erekcióiról mondottunk. A gyermek tapasztalja, hogy az anyja utáni vágy a pénisz izgalmával jár. Annál is inkább, mert hiszen az ebben a korban ismét fellépő onánia

---

[4] A kasztrációs-komplexum ilyen formában természetesen csak a kisfiúra érvényes, hogy mi felel meg ennek a kislányoknál, arról később lesz szó.

már szoros kapcsolatban áll ezekkel a fantáziákkal. Az onánia-fantáziák a legmélyebben elfojtott tudattalan anyaghoz tartoznak, amelyekhez rendszerint csak igen mélyreható analízis után lehet eljutni. Ezeknek a fantáziáknak az analízise révén fedezte fel Freud a kasztrációtól való félelmet.

Két erős érzelmi áramlat vezet ennek a különös és későbbi kihatásaiban is igen jelentős félelemnek a keletkezéséhez: az egyik a kisfiú önszeretete, amely a pénisz nagyrabecsülésében éri el tetőpontját. Az ödipusz-komplexum hatása alatt azonban a pénisz már nemcsak a nárciszmussal, hanem mások szeretésével kapcsolatban is jelentős szerephez jut. A gyermek erekciókat kap, pl. a kényeztetések alkalmából, különösen anyja előtt szeret nemi szervével büszkélkedni és végül, mint legfontosabb momentum, az onániáját az anyjával kapcsolatos fantáziák kísérik. Ezt nevezhetnénk a pozitív érzelmek csoportjának: zavartalan önérzet és boldog szerelem.

A másik érzelemcsoporthoz tartozik az összehasonlításból fakadó rivalizálás és a kívánság: elvenni a másiktól a nagyobb péniszt. Ez a kívánság az ödipusz-komplexum hatása alatt kifejezetten az apa ellen irányul. A pénisszel kapcsolatos érzelmek u. i. az ödipusz-szerelemmel bonyolódva arra az eredményre vezetnek, hogy a gyermek szerelmének visszautasítását egyben a pénisze lekicsinylésének érzi és az apa előjogainak alapjául a nagyobb péniszt tekinti. Érthető tehát, hogy ezt akarja magának megszerezni, hogy az anyját meghódítsa. Ez volna a negatív érzelmek csoportja: veszélyben forgó önbizalom és harag az apa ellen.

Az ödipusz-komplexum tárgyalásánál beszéltünk arról, hogy a gyermek riválisának halálát kívánja, most hozzátehetjük még, hogy a fiúnál ez a kívánság egyúttal az apa kasztrálását jelenti.

Ha ezeket tudjuk, érthetőbbé válik számunkra, hogy miért olyan ijesztő hatású minden fenyegetés, amely a gyermek testi épsége ellen irányul. Mint a bűnös, aki mindenütt üldözőit látja, úgy várja a gyermek bűntudatának hatása alatt mindenünnen a méltó büntetést. Ez a büntetés pedig a „szemet szemért, fogat fogért” elve alapján álló kis ős-

ember számára ebben az esetben nem lehet más, mint a kasztráció.[5]

A gyermek ugyanis saját aggresszív fantáziái alapján alkotja meg a bűnhődésről való fogalmát és így érthető, hogy péniszének épségét félti az apától, akit gondolatban kasztrálni akar. A fiúnál a kasztrációs félelem az Ödipuszkomplexum elfojtásának egyik legfontosabb megindítója. Az önszeretet győz a szerelem fölött; a kisfiú lemond anyjáról, hogy pénisze épségét megőrizze.

Miután olyan érzésekről beszélek, amelyek csak nagyritkán válnak tudatosakká és mivel ilyen tájékoztató munka keretében nincs módomban egy analízis meggyőző erejével hatni, néhány etnológiai adattal szeretném bizonyítani, hogy milyen általános és nagy horderejű indulatokról van szó. Az etnológia ugyanis megtanít minket arra, hogy ami ma gyermekeink lelkében lejátszódik, valamikor kegyetlen valóság volt. Az emberiség őskorában a felserdült fiúk valóban megölték és kasztrálták az apát, hogy az asszonyokat megszerezhessék maguknak. Ezeknek az ős-hordabeli harcoknak maradványa és legeklatánsabb bizonyítéka az a sok népnél ma is fennálló szokás, hogy a fiúkat a pubertás idején, mielőtt teljes jogú férfiakká avatják őket, kisebb-nagyobb mértékben megcsonkítják. Ez a csonkítás igen gyakran és eredetileg valószínűleg mindig a nemi szervet érintette. A szertartást az apákká lett fiúk hajtják végre férfikorba lépő fiaikon, hogy visszariasszák őket attól a merénylettől, amelyet

---

[5] Hogy a gyermek valóban az ősi bibliai törvény alapján áll, az könnyen megfigyelhető. Egy-két év körüli fiúcska pld., aki egy nála fiatalabb és gyengébb játszótársát sokat bántalmazta, állandóan félt attól, hogy az fogja őt fellökni, boxolni. Ugyanennek a gondolkodásnak megdöbbentő példáját tapasztaltam egy 3 éves kislánynál. A gyermek nagyon szerette dadáját. Egy napon értesült arról, hogy a dadának is van apja, akit szeret és alkalomadtán majd elutazik, hogy meglátogassa. A kislány igyekezett őt erről a tervéről lebeszélni és felajánlotta neki, hogy viszont ő sem fogja szeretni az apját, egyáltalán senki mást, csak a dada maradjon. Hogy ez az érzelmi üzlet a gyermek számára áldozatot jelentett, megnyilvánult a kislány feltűnő levertségében és rosszkedvében, aki komolyan vette a dolgot és tényleg napokig nem akart apjával szóbaállni.

annak idején ők maguk is terveztek apáik ellen és amelyért ők is hasonlóképpen bűnhődtek.[6]

El kellett mondanom ezeket a borzalmasnak, sőt hihetetlennek látszó tényeket, hogy képet adhassak az aktív és passzív kasztrációs fantáziák nagy horderejéről úgy az egyén, mint a társadalom fejlődésének szempontjából. De el kellett mindezt mondanom azért is, hogy megértessem a bűntudat súlyát, amely alatt az onanizáló kisfiú roskadozik. Az onániával kapcsolatosak ugyanis azok a fantáziák, amelyek a bűntudatot és a megtorlástól való félelmet életre keltik. Ugyanez a félelem azonban igen sok esetben az onánia még intenzívebb gyakorlására készteti a gyermeket, mivel ilymódon mindig újra meggyőződhetik arról, hogy nemiszerve ép és erekcióképes.

A nevelés itt olyan konfliktus előtt áll, amelyet enyhíteni aligha tud, de amelynek a nevelés által való súlyosbítása végzetessé válhat a gyermek fejlődésére. Igen fontos a szülők tapintatos viselkedése az onánia kérdésében. Mindenekelőtt tisztában kell lennünk azzal, hogy tulajdonképpen mi az onánia. Ez olyan kérdés, amely még korántsincs teljesen tisztázva és éppen ezért ezen a téren igen eltérőek a vélemények. A művelt közönség körében is mélyen gyökerezik az a felfogás, hogy az onánia valamiképpen káros és veszedelmes dolog. (Erre mutatnak az ilyenfajta megjelölések is, mint „önfertőzés”.) Sokan komolyan hiszik is, amit mondanak, amikor a gyerekeket azzal igyekeznek az onániától elijeszteni, hogy attól betegek, hülyék, vagy nyomorékok

[6] Ezek a férfiavatási szertartások tehát mintegy negatívumai az eredeti őshordabeli törvénynek, amelynek egy másik, egyenes leszármazottja a királyölés ritusa. A szent királyt, vagy főpapot, ha ereje fogytán van, megölik (rendszerint az utóda) és ilymódon gondoskodnak arról, hogy ezt a fontos tisztséget mindig fiatal, életerős férfiak töltsék be. Ezeknek a szokásoknak elemzéséből világosan kitűnik, hogy az az erő, amellyel a királynak biztosítania kell népének jólétét és szaporodását, nemzési erő. Feltevésünk szerint az őshordában egy erős apa tartotta hatalmában az összes nőket, tehát valóban az ő nemzőerejétől függött a faj fentartása. Ennek maradványa lenne tehát a király nemzési képességének varázserejébe vetett hit. Sok helyen párviadal formájában dőlt el a trónöröklés sorsa, ami még fokozza a hasonlatosságot a fiatalok és öregek feltételezett őshordabeli küzdelmével.

lesznek. Ezzel szemben igen hasznos volna, ha a nevelők tudnák, hogy az onániával szemben való állásfoglalásuk nem is annyira magának az onániának, mint inkább a velejáró tudattalan fantáziáknak szól. Ezek a fantáziák, amelyek a szeretett szülő iránti vágy mellett a rivális elleni kegyetlen indulatokat is tartalmazzák, okozzák azt a mélységes bűntudatot, amely a felnőtt ember lelkében is tovább él és megakadályozza a gyermek viselkedésének helyes megítélésében. Az onániával járó bűntudat miatt ugyanis elfojtjuk a gyermekkori onániaperiódus emlékét és ezzel megfosztjuk magunkat a legerősebb ellenérvtől azon felfogással szemben, hogy az onánia feltétlenül káros hatású. Hiszen az elfojtás segítségével a magunk egészséges voltát nyugodtan tulajdoníthatjuk annak, hogy mi jobbak voltunk, mint a gyermekeink és sohasem onaniláltunk.

De az elfojtás okozta tudatlanság és hibás felfogás leépítése után is marad elég gondolkodnivaló. Az onániával kapcsolatban válik leghatározottabbá a nevelés centrális problémája, hogy „mennyi elfojtás szükséges feltétlenül kultúránk fentartásához?". Szinte úgy látszik, mintha az onánia-tilalom egész nevelési rendszerünk alapját képezné. Ugyanekkor viszont megállapíthatjuk azt is, hogy nincs még egy kérdés, ahol az álszenteskedésnek olyan tág tere nyílna, mint éppen az onánia kérdésében. Kultúránkra jellemző, hogy szétválasztja a dolgokat olyanokra, amikről lehet és amikről nem lehet beszélni, ez és a gyermekek és felnőttek közötti éles ellentét sehol sem olyan szembeötlő, mint éppen az onániával szemben való állásfoglalásunknál. Nyilván úgy áll a dolog, hogy az onánia körül folyik a leghevesebb küzdelem az ösztönélet követelményei és a kultúrához való alkalmazkodás kényszere között. Noha egyelőre még messze vagyunk attól, hogy ezt a harcot úgy a kultúra, mint az ösztönélet szempontjából kielégítően befejezzük, mégis felállíthatunk néhány vezető szempontot, amelyek figyelembevételével egy szerencsésebb megoldás keresztülvitelén dolgozhatunk.

Mindenekelőtt nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az onánia a nemi élet természetes, tehát feltétlenül egészséges

megnyilatkozása. Miután a genitális erotika a normális felnőtt ember nemiségének legfontosabb része, feltétlen szükség van arra, hogy az onániának, mint az egyik legfontosabb lépésnek az egészséges szexuális organizáció irányában, megadjuk a megillető helyet. De vajjon ezen meggondolás alapján mekkora teret engedhetünk az onániának? A választ nagyjából a következőképpen lehetne megfogalmazni: az onánia nyugodtan engedélyezhető mindaddig, amíg nem veszélyezteti a gyermek szociális teljesítőképességét (játék, iskola, pajtáskodás stb.), mert az onánia teljes elmaradása épúgy betegségnek minősíthető, mint a mértéktelen onánia. A mértéktelen maszturbáció rendszerint már valami nevelési hiba, vagy lelki trauma következménye. Igen nagy testi kényeztetés pld., vagy túlságosan bő alkalom a szülők nemi életének megfigyelésére, oly sok izgalommal járhat a gyermek számára, amelyet kénytelen fokozott onanisztikus tevékenységgel levezetni. Ha viszont az ijesztések hatása alatt, (amelyek nem ritkán párosulnak az onániára serkentő benyomásokkal), a maszturbáció teljesen elmarad, bizonyosak lehetünk abban, hogy nem hiányzik az érem másik oldala és a gyermek a sikeresen megakadályozott genitális onánia helyett más mellékutakon éli ki szexualitását.

Bizonyára sokakban felmerül ezen a ponton az az ellenvetés, hogy hiszen a nemi ösztön átszellemítése, a szublimálás is ilyen mellékút, amely az egyenesen ki nem elégíthető szexuális vágyak levezetésére szolgálhat. Nos, szublimálni valóban kell is mindenkinek, hiszen iskolábajárás, játék, barátkozás szintén jórészt nem egyebek, mint szublimálások, azaz a nemi energiának átszellemített formában való levezetése. A szublimálás azonban nem lehet a nevelés egyetlen célja. Feltéve, hogy a nemi ösztönök maradéknélküli szublimálása egyáltalán lehetséges, kérdés, hogy boldogság, megelégedettség és nemi élvezőképesség vajjon nem éppen olyan fontosak-e. Ez a kérdés annál jogosabb, mert hiszen az egész korlátozás tulajdonképpen csak a házasulandó kort megelőző időre szól, azután már ismét minden megengedetté válik. Csakhogy éppen azok, akiknek a nevelése nagyon is jól sikerült, nem

képesek arra, hogy visszanyert szabadságukkal éljenek. Freud többször említi munkáiban, hogy betegeinek nagyrésze az átlagon felüli szellemi képességekkel bíró és igen magas erkölcsi fokon álló egyének, akik a nemi élet terén inkább kevesebbet, mint többet engedtek meg maguknak. Gyógyulásukhoz igen gyakran szükségessé vált a már véghezvitt szublimálások részleges leépítése, hogy a felszabaduló nemi energiával helyre lehessen állítani csökkent élvezőképességüket. Ilyen és ehhez hasonló tapasztalatok azóta annyira megszaporodtak, hogy bátran meg lehet állapítani, hogy a túlságosan messzire menő szublimálás vagy beteggé teszi az embert, vagy örömtelenné teszi az életét önmaga és terhessé hozzátartozói számára. Ezek a szublimálások amellett nem is mindig értékesek. Hány tehetségtelen gyermeket taníttatnak nagy üggyel-bajjal muzsikára és hányan vannak, akiket egy nekik semmiképpen sem megfelelő életformára kényszerítenek. Különösen ártalmasak a túlfeszített erkölcsi és illendőségi követelmények. A ruha, amit nem szabad bepiszkolni, a hangos kurjantás, amit le kell nyelni, a harag, a keserűség, vagy (ami szintén előfordul) illetlen, túlheves gyengédség, amit vissza kell fojtani, mindmegannyi kőfal, amely elzárja a gyermeket az élet elfogulatlan élvezésétől. Az egész világ úgy tűnik fel számára, mintha a szigorú nevelőnő uralma alatt állana, akinek elveit egy hétéves kislány a következő szavakban foglalta össze: „minden, ami jó, el van tiltva és mindent, ami rossz, muszáj csinálni".

Hallgassuk meg azonban a másik fél véleményét is. Lássuk, hogy mitől félnek olyan nagyon a nevelők? Miért olyan biztosak abban, hogy a gyermek fejlődésére káros hatással volna, ha engedékenységet mutatnának az onánia kérdésében? Ezzel a félelmükkel tulajdonképpen igazolják azon feltevésünket, hogy itt egy hatalmas és végeredményben legyőzhetetlen ösztönmegnyilvánulással állunk szemben. A nevelők nyilván szentül meg vannak győződve arról, hogy az onánia oly nagy élvezettel jár, hogy aki már egyszer belekóstolt, nem lesz képes mértéket tartani. Éppen ezért úgy vélik, hogy ezen a téren nem árthat a legtúlzóbb szigorú-

ság sem. A nevelők ebben a kérdésben általában úgy gondolkodnak, mint az a bizonyos cigány, aki mindennap elverte a gyerekét, mondván, ha egyik nap nem is tett rossz fát a tűzre, hát tett máskor, amikor nem jött rá. Valóban úgy is áll a dolog, hogy misem könnyebb, mint az onániát titkolni. Ezt jól tudják a nevelők is, és szigorúságukkal különösen pedig a fenyegetésekkel azt akarják elérni, hogy a gyermek a következményektől való félelmében önmaga zsandárja legyen.

A nevelők aggodalmai hátterében tehát a következő praktikus kérdés rejtőzik: Hogyan lehet elnéző magatartás mellett az onánia mértéktelenné válását megakadályozni?

Mielőtt erre a kérdésre egyenesen válaszolnék, egy másik kérdést akarok vele szembeállítani, még pedig azt, hogy: mik lehetnek az okai az onánia mértéktelenné válásának?

Hogy erre az utóbbi kérdésre felelhessek, emlékeztetnem kell arra a többször hangsúlyozott tényre, hogy az onánia nem egyszerű testi folyamat, hanem egy meglehetősen bonyolult lelki jelenség, amelynek egyik legfontosabb részét fantáziák képezik. Ezeknek a fantáziáknak a tartalma, mint tudjuk, a gyermek első szerelme. Tudjuk azt is, hogy a gyermek szerelmes fantáziáit a félelem és bűntudat érzése kíséri. Az onánia nemcsak természetes levezetése a fantáziákkal járó nemi izgalomnak, hanem egyben a vigasztalás a fantáziákkal járó kínos érzésekért. Minél nagyobb a félelem és a bűntudat, annál nagyobb szüksége van a gyermeknek az onániára, mint vigasztalóra. Nyilvánvaló ebből, hogy nemcsak a szabadság, illetve engedékenység lehet a gyermek mértéktelen onanizálásának indítóoka, hanem a félelmet növelő fenyegetések és ijesztések könnyen ugyanerre az eredményre vezetnek.

A kényeztetés az onánia megerősödésének másik gyakori kiváltó oka. Sokan egy kalap alá veszik a szabad nevelést és a kényeztetést, noha valójában igen lényeges különbség van közöttük. A szabad nevelés lényege, hogy módot ad a gyermeknek arra, hogy kifejezést adjon ösztönös vágyainak, érzéseinek és indulatainak. Ezzel szemben a kényeztetés olyan kívánságok teljesülésével kecsegteti a gyermeket ame-

lyek kielégítése végeredményben lehetetlen. A szabadon nevelt gyermeknek pl. megengedik, hogy haragudjék vagy búsuljon, ha nincs minden úgy, ahogy szeretné, az elkényeztetett gyermeket viszont abba az illúzióba ringatják, hogy számára semmi sem lehetetlen. Különösképpen a kényeztetés ugyanúgy növeli a félelmet, mint a fenyegetések és tilalmak. Ez részben azzal magyarázható, hogy a gyermek testilelki kényeztetése rendszerint együttjár az onániatilalommal. A gyermeknek tehát félnie kell a kényeztetések nyomán fellépő izgalomtól, mert hiszen az felébreszti benne a vágyat egy tilos cselekedet után. (Épúgy, ahogy egy szerelmes férfi úgy érezheti, hogy menekülnie kell a nőtől, aki után vágyik, nehogy túlságosan elragadtassa magát.) A gyermek tudja, hogy ha onanizál, magára vonja a szülők haragját és ezt a kényeztetések révén fokozott mértékben a szülőkhöz kötött gyermek igen nagy veszedelemnek érzi. A félelem növekedésének másik oka, hogy a gyermek vágyának beteljesülése mindenképpen lehetetlen, azaz a fokozott onanisztikus tevékenység sem vezet teljes kielégüléshez. Ennek magyarázatát az ödipusz-komplexumban kell keresnünk. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a gyermek többre vágyik, mint amennyire fejletlensége képessé teszi. Ha tehát nincs tilalom, fokozottan kell éreznie saját tehetetlenségét. Tréfás játszadozások az ágyban, amikor az anya „kicsi férj"-nek nevezi a fiát vagy az apa „kis feleség"-nek a lányát, végeredményben úgy hatnak a gyermekre, mint egy olyan követelmény, amelynek nem képes megfelelni. Az ilyesmi ugyanis sokkal jelentőségteljesebb dolog a gyermek számára, semhogy tréfának vehetné. Igy aztán a kényeztetés úgy a kisfiúnál, mint a kislánynál a nárciszmus sérelméhez vezet, amelyet túlzott onanizálással igyekeznek ellensúlyozni.

A fiúnál ez a nárcisztikus sérelem, (hogy t. i. nem képes megtenni, amire vágyik) a péniszre vonatkozó félelem erősbödését vonja maga után. Azonkívül igen fontos változás áll be a félelem tartalmában is. Míg az ödipusz-komplexum hatása alatt a fiúgyermek elsősorban az apától félti péniszének az épségét, büntetésképpen tiltott vágyaiért, addig a kényeztetés következtében, amely mintegy megszünteti az apai

tilalmat, a félelem áttevődik az apáról az anyára. Ő lesz az, aki azáltal, hogy nem tekinti teljes értékű szexuális partnernek, megrendíti a kisfiú önbizalmát. Ez a kudarc a gyermek tudattalanja számára egyértelmű a kasztrációval. Nem férfi többé, ha az anyja nem tekinti annak. Láthatjuk tehát, hogy az az apa, aki meghátrál a kis rivális támadása előtt és átadja neki a helyét, ha csak tréfából is, az anya mellett, éppen olyan rossz szolgálatot tesz gyermekének, mint az, aki kérlelhetetlen szigorral küzd a kisfiú férfiasságának megnyilvánulásai ellen.

Az onániára vonatkozó nevelési tanácsot ezekután a következőkben lehetne összefoglalni: Az onánia bizonyos fokig, amíg nem veszélyezteti a gyermek szociális teljesítőképességét, feltétlenül megengedhető, mint a gyermeki ösztönélet természetes megnyilatkozása. Hogy az onánia ezt a mértéket túl ne lépje, óvakodnunk kell attól, hogy a gyermeket túlzott szigorral, vagy kényeztetéssel arra késztessük, hogy fokozott onanizálásban keressen vigasztalást. Ha azt vesszük észre, hogy a gyermek a szokottnál erősebb mértékben onanizál, ne nyúljunk megtorló intézkedésekhez, hanem mindenekelőtt igyekezzünk megtudni, nem történt-e valami, ami megbolygatta a gyermek lelki egyensúlyát. Persze egyrészt nem mindig sikerül az ilyesmit megállapítani, másrészt megtörténik az is, hogy olyasmiről van szó, amitől a gyermeket amúgy sem lehetne megkímélni. Haláleset, a szülők elutazása, szokatlan alvóhely, valamilyen izgalmas játék stb. mind oka lehet az onánia megerősödésének. Miután az ilyen esetekben rendszerint csak múló ingadozásokról van szó, legtanácsosabb, ha tartózkodunk mindenféle beavatkozástól és csak a gyermek viselkedésének maradandónak látszó megváltozásánál lépünk közbe nevelési rendszabályokkal. Persze a nevelési rendszabályok keresztülviteléné1 is tapintat és gyengédség a fő. Épúgy, mint az ujjszopásnál, itt is elsősorban arra kell törekednünk, hogy a gyermeknek a környezetéhez való viszonyát barátságosabbá tegyük. Sohase felejtsük el, hogy az onánia nem rosszaság, hanem az unatkozó, magános, beijesztett, vagy túlzott gyengédséggel felizgatott gyermek vigasztalója. Mindenekelőtt tehát az oko-

kat kell kiküszöbölnünk, amelyek szükségessé tehetik a gyermek számára a fokozott onanizálást és csak, ha ez megtörtént, kerülhet sor arra, hogy a „szokássá" vált onanizálást intelmekkel, foglalkoztatással és az önmegtartóztatás megjutalmazásával leépítsük.

Ezekután térjünk vissza tulajdonképpeni témánkhoz, a kasztrációtól való félelemhez. Mint láttuk, egészen különös folyamat megy végbe a kisfiú lelkében, amelynek eredményeképpen mindkét szülő félelemetessé válik a számára. Fél, hogy az apa kasztrációval bünteti meg az ellene irányuló aggresszív indulatokat. Ha azonban nem kell az apával harcolnia, saját vágyainak mértéktelenségétől ijed meg, mert hiszen nem tudja őket kielégíteni. Megijed az anyától, aki ezeket a vágyakat felébreszti benne; ellenségnek érzi, mert nem tudja meghódítani. Ez tulajdonképpen az igazi akadálya a férfiak és nők közti őszinte barátság létrejöttének. A titokzatos, megközelíthetetlen, démoni nő, alapjában véve a kisfiú félelmének szülötte és szorosan összefügg az első végleges vereség emlékével, amely, habár tudattalanul, a felnőtt férfinél is érezteti hatását. A közfelfogás szerint a gondos, szerető felség az anya utóda a férfi életében és a kacér, démoni nő iránti vonzódást valami rejtelmes eltévelyedésnek tartják; pedig valójában az anya nemcsak a gondos és szerető, hanem egyúttal az első csalfa nő is, akivel a férfi életében találkozik.

A nő félelmetes volta tehát egyenes leszármazottja a kasztrációs komplexumnak. Ennek kapcsán meg kell most már emlékeznünk a nőnek még egy tulajdonságáról, amely ijesztővé teszi őt a kisfiú szemében és ez maga a női genitale. Egyik legáltalánosabb gyermeki elképzelés szerint csak egyféle nemi szerv létezik, a hímvessző. Gyakori tapasztalat pld., hogy a kisfiú, ha alkalma nyílik egy kislányt meztelenül látni, vagy nem hisz a szemének, vagy pedig azzal vigasztalja a kislányt, hogy „majd meg fog nőni". Ez a vigasztalás persze elsősorban önmagának szól, mert az a tény, hogy lehetnek emberek, akiknek nincs hímvesszőjük, annyira megijeszti a kisfiút, hogy igyekszik saját megnyugtatására valahogyan enyhébb színben feltüntetni a dolgot. Az előbbihez

hasonló szintén önámításon alapuló, igen gyakori megoldási kísérlet az, hogy a kisfiú úgy képzeli, hogy pólyáskorában lány volt, azután megnőtt és fiú lett; azt reméli tehát, hogy a kislánynál csak késedelemről van szó. Ha később azután végkép meggyőződik a valóságról, ez a kínos tapasztalat nagyban hozzájárul ahhoz, hogy komolyan vegye az eleinte talán hitetlenkedve fogadott fenyegetéseket, amelyek péniszének épségére vonatkoznak. Hiszen a kislány eleven példája annak, hogy léteznek kasztrált lények. A női genitále úgy tűnik fel a kisfiú előtt, mint egy sebhely és a kislány, mint egy az onánia miatt büntetésből megcsonkított lény.

A kislány a nemek közti különbségre természetesen sok tekintetben másképpen reagál. A lánygyermek, amint meglátja valamely pajtásának vagy testvérének hímvesszőjét, habozás nélkül megállapítja, hogy annak van valamije, ami neki nincs és elfogja az irígység. Hol mint viccet, hol mint valóságos történetet hallani, hogy egy kislány, amikor egy fiúcskát vizelni lát, felkiált: „Nézd, milyen praktikus!"

Egy kétéves lánykáról mesélte anyja, hogy miután öcsikéje született, furcsa játékba kezdett fürdetés közben. A fürdőhőmérőt először a lába közé vette, azután pedig a hasának illesztette, végül pedig bosszúsan eldobta azzal, hogy „nem passzol".

Egy két és féléves kislányról, akinek két bátyja van, hallottam a következő tanulságos történetet: Egy napon az anya a fürdőszobában találja a kislányt, amint zokogva áll egy tócsa közepén. Kérdésére, hogy mi a baj, a gyermek sírva panaszkodott: „Anyukám, mikor tudok én is fiúsan kisdózni, mindig próbálom és nem sikerül..." Ugyanez a kislány egy alkalommal, amikor anyja elmagyarázta neki, hogy valamikor majd ő is anyuka lesz, akinek kisbabája van, azt felelte: „Isten ments! Nem kell nekem kisbaba, nekem kell csak bicikli".

Egy másik, ugyancsak két év körüli kislány ceruzával próbált magának egy fiús nemi szervet „építeni".

Feltűnő, hogy mennyivel több ilyen közvetlenül megfigyelhető történet áll rendelkezésünkre a kislányokra vonatkozólag, a nemek közti különbséggel kapcsolatban. Ennek

meg is van az oka, még pedig az, hogy a félelem a lánynál nem játszik olyan nagy szerepet, mint a fiúnál. A lánynak nincs mit vesztenie, minthogy túl van már az ijedtségen. ő inkább irígykedik, mélységesen meg van sértve, amiért megrövidítették. Miután pedig ugyanebben a korban még nem ösmeri a nagyok hatalmának és a test átalakulóképességének a határait, szentül hiszi, hogy segíthetnének rajta, ha akarnának. Innen származik egy másik erős indulat, amely a kislánynál is súlyos konfliktusokhoz vezethet és ez a harag az anya ellen, aki vele nem bánt olyan bőkezűen, mint a fiával. Különösképpen ugyanis a kislányok épúgy, mint a fiúk, azt képzelik, hogy mindenkinek kell, hogy legyen pénisze, azt hiszik, hogy az anyának is van, csak éppen velük volt ilyen mostoha.

Saját nemiszervével való elégedetlensége érdekes módon hat vissza a kislány nárciszmusára. Míg a fiúnál az ijesztések ellenére is a genitále marad a nárciszmus főhordozója, addig a kislánynál az egész test tölti be ezt a szerepet. A jellegzetes női hiúság kislányoknál rendszerint már igen korán jelentkezik és valószínűleg védekezés a megrövidítettség érzése ellen. Ezt tudva, érteni fogjuk, miért vált ki gyakran, látszólag indokolatlanul nagy haragot, ha az anya túlságos és korai szigorral lép fel a női hiúság megnyilvánulásaival szemben. A kislánynak legalább olyan szüksége van arra, hogy szépnek lássák, mint a fiúknak, hogy fiúknak tartsák őket. Természetesen nem könnyű itt mértéket tartani. Nézetem szerint minden kislánynak szüksége van arra, hogy azt érezhesse, hogy tetszik. A nevelés aztán lassanként helyettesítheti ezt a célt más, magasabbrendű értékek előtérbehelyezésével. Kíméletes nevelésmód mellett a kislány megőrízheti a női hiúságból fakadó önbizalmát, ami nemcsak hasznára van az életben, de jogos is, mert minden nő szép annak a férfinak a szemében, aki szereti és a legcsunyább nő is képes tetszeni, ha nem vesztette el önbizalmát a túlszigorú nevelés következtében.

Egy anya írja naplójában 3 éves kislányáról, hogy valóságos dührohamot kapott, ha édesanyja ugyanakkor nézett a tükörbe, amikor ő; ugyancsak sok baj volt az öltöztetés

körül is. A naplóból kiderül, hogy a gyermek különös viselkedése akkor kezdődött, amikor egyszer séta közben egy idegen dícsérő megjegyzésének kapcsán az anya ezt mondta a kicsinek: „ne higyjél a néninek, nem is vagy te szép". A kislány akkor élénken tiltakozott és mint a következmények mutatják, nagyon meg is haragudott. Az anya tehát nemcsak hogy nem érte el célját, de megfosztotta magát a legfontosabb nevelési eszköztől, a gyermek bizalmától.

Tévedés volna azonban, ha azt hinnők, hogy a pénisz hiánya egymagában váltja ki ezeket az indulatokat. Hiszen a kislány is tud az onánia segítségével élvezetet szerezni magának, így tehát nála is megvan az alap arra, hogy a genitáléjához nárcisztikusan ragaszkodjék. Valóban van még egy igen fontos momentum, amely a kislányt arra készteti, hogy magát hátrányban levőnek érezze. És ez az, hogy a fiúk, jobban mondva a férfiak, nagyobb megbecsülésben részesülnek, mint a nők és ami a legfontosabb, az anyjának is a férfi, az apa a legelső személyiség.

Az eddigiek során a könnyebb áttekinthetőség kedvéért nem beszéltem részletesebben a kislány és anya egymáshoz való viszonyáról. Azt kell mondanunk, hogy az érzelmi helyzet a kislány esetében sokkal bonyolultabb, mint a fiúnál. A kislány számára ugyanis szintén az anya a szeretet első és legfontosabb tárgya. Ő is csakúgy, mint a fiú, az anyát szeretné mindenekelőtt egyedül magának megszerezni. Míg azonban a fiúnál csak arról van szó, ki legyen az anya férje, ő vagy az apa, és elgondolhatja, hogy majd ha megnő, elveszi a mamát feleségül, addig a kislánynak kezdettől fogva tudomásul kell vennie, hogy sohasem kerülhet arra sor, hogy az anyjának ugyanazt nyujthassa, mint egy férfi. A csalódás, amely itt éri a kislányt, rendszerint a nőiesség irányába vezeti. Lemond arról, hogy az anyja férje legyen, inkább ő is férjet akar, mint az anya. Kedves példát hallottam erre vonatkozólag egy 5 éves kislányról, aki egy alkalommal feltűnően elhanyagolta barátnőjét egyik fiúpajtása kedvéért. Anyja kérdésére a következő kérdéssel válaszolt: „Mondd, anyukám, kivel mulatsz te jobban, a nagymamával, vagy a papával?"

Figyelemreméltó, hogy a kislány úgy felel az anyjának, mintha nem a barátnőjével, hanem az anyjával szemben követett volna el hűtlenséget. Arra hivatkozik, hogy az anya is elhagyta a nagymamát, hogy a papával éljen, tehát ő is egy fiút fog szeretni a barátnő (mama) helyett. E mögött valószínűleg a következő szemrehányás rejlik: te úgyis jobban szereted a férfiakat (t. i. a papát), mint engem, ezért hát én is ezentúl a férfiakhoz tartom magamat. Végeredményben tehát nem is az anya iránti harag, hanem az anya iránti szeretet az, ami a kislánynak a legnagyobb nehézséget okozza. A vágy, hogy fiú legyen, nem csupán a kislány megsértett nárciszmusából, hanem visszautasított szeretetéből fakad. Eredetileg minden kislány „férfiasan" érez az anyával szemben és azért irígyli a fiúkat, mert érzi, hogy azoknak több kilátásuk van arra, hogy az anyának tessenek. Ha mindezt végiggondoljuk, jobban meg fogjuk érteni, hogy miért vált ki olyan erős indulatot a kislányból, ha éppen az anya sérti meg a hiúságát. Az anya az első ember, akit a kislány szeretett, akinek tehát tetszeni akart és ugyancsak ő az első, akivel szemben azt kell éreznie, hogy nem tetszik neki, mert nem fiú. A kislány haragja és irígysége mögött, tehát egy tényleges bánat, tényleges veszteség emléke lappang; a kislány sokkal korábban kénytelen szeretetének első tárgyáról, az anyáról lemondani, mint a fiú.

Normális esetekben tehát éppen a fiúvá lenni akarás, a hímvessző utáni vágy tereli a kislányt a tulajdonképpeni női cél felé. A kislány haragjában elfordul az anyától és egy ideig az apától várja, hogy az megajándékozza őt a hiányzó szervvel. Ez a kívánság később, amikor tudja, vagy sejti, hogy az anya az apától kapja a gyereket, könnyen helyt ad annak a vágynak, hogy ő is kapjon gyereket az apától.

Az első fejezetben volt szó egy kislányról, aki anyja halálát kívánta, hogy azután ő lehessen a mama és ő kapja a sok gyereket. Egy másik kislány meg azt a tervet eszelte ki, hogy a mamát visszaküldi a nagymamához, ő lesz helyette a papa felesége és kis húgának az anyukája. (Ez a kislány, noha fiútestvére nincs, a játszótereken tett tapasztalatainak

hatása alatt egy időben nagyon elégedetlen volt lányvoltával és szenvedélyesen vágyott arra, hogy fiú legyen.)

Egy előadáson, amelyet Berlinben, a „Verein für Sexualreform"-ban tartottak a nő nemi életéről, egy sereg férjes asszony azzal a kérdéssel fordult az előadóhoz, hogy lehet-e onániától teherbe esni. Ez a különös aggodalom a kislány onánia-fantáziájában gyökerezik, amelynek tartalma rendszerint az, hogy a lány apjának felesége és tőle kap gyereket.

A gyermek utáni vágy be nem teljesülése a második nagy csalódás, amelyen a kislánynak keresztül kell esnie. Ez a csalódás gyakran azt eredményezi, hogy a kislány visszatér eredeti kívánságához, nem gyereket akar többé, hanem ismét péniszt, férfi szeretne lenni, hasonló az apához. Ezt jobban megértjük, ha meggondoljuk, hogy a gyerek utáni vágy egyik főoka, hogy a kislány ezen az úton akar kárpótlást szerezni a pénisz hiányáért. Ezért is olyan sürgős neki a dolog. Két öt év körüli kisgyermek beszélgetése, amelyet alkalmam volt meglesni, jó példa erre: A kisfiú, aki nemrégiben megtudta, hogy hogyan keletkeznek a gyerekek, meg akarja vigasztalni lánypajtását, aki puska, kard és nadrág után vágyik és mindenáron fiú szeretne lenni: „Te ne akarjál fiú lenni, mert te majd anyuka leszel". De a kislány nem hajlandó beérni a jövőbe vetett reménnyel és panaszosan feleli: „De most még nincs az én hasamban semmi, csak magföld". (A kislány úgy tudja, hogy egy magocska jut az anyába és abból lesz a gyerek.) Persze a fiú már most is fiú, míg neki sokáig kell várnia arra, hogy anyuka legyen. Egy más alkalommal nyíltan meg is mondja ezt: „amíg kicsi vagyok, fiú akarok lenni, majd ha megnövök, anyuka leszek".

A kislány és a kisfiú fejlődésmenete között, mint látjuk, lényeges különbség van. A kisfiúnak kezdettől fogva egy a célja: férfi akar lenni, hasonlatos az apához. A kislány ezzel szemben a nőies és a férfias vágyak között ide-oda ingadozik és meglehetősen kíméletlen módon, egy sor keserves csalódás árán találja meg végül a helyes utat. A legnagyobb nehézség a kislány számára az anyához való viszonyban rejlik. Szereti az anyját és szüksége van rá, mint minden gye-

reknek, mégis minduntalan ellenséges felekként kerülnek szembe egymással. Ennek a kettősségnek a megoldása nemcsak a kislány, de az anya számára is nagy feladat. A fiával szemben az anyának csak arra kell törekednie, hogy gyengédségét fékezze, a kislánnyal szemben önkéntelen haragját és türelmetlenségét kell fékeznie. A kislány belső konfliktusa a legkülönbözőbb módon válhat terhessé az anya számára. Túlzott ragaszkodás mellett az ellenséges érzések is többé-kevésbbé nyíltan kifejezésre jutnak. Igen gyakoriak a kislányok csípős, gúnyos megjegyzései az anya személyére, ruhájára stb. vonatkozólag. Míg a fiúnak az anya a legszebb a világon, addig a kislány, úgyis mint riválís, de még mélyebben mint visszautasított szerelmes, lekicsinyléssel, fitymálódással igyekszik segíteni magán. Sok anyát megtéveszti a kislány látszólagos szeretetlensége, nem veszi észre a mögötte rejlő csalódott vágyat és többnyire anélkül, hogy önmagának számot adna róla, valamiképpen eltávolodik lánygyermekétől. Az anya eltávolodása épúgy, mint a kislányé, vagy túlzott ragaszkodásban, vagy nyiltan ellenséges magatartásban jut kifejezésre. Mindkét esetben fennforog az a veszedelem, hogy a kislány ahelyett, hogy megtalálná a nőies célok, illetve a férfinem felé vezető utat, fokozott mértékben kötődik az anyjához. Rideg bánásmód mellett az anyai szeretet utáni olthatatlan vágy akadályozza meg az anyától való barátságos eltávolodást. A túlzott gyengédség viszont nem enged lefolyást az ellenséges indulatoknak és a fokozódó bűntudat valóságos érzelmi rabszolgaságban tartja a gyermeket. Az anyának a lányával szemben való tapintatos viselkedése egyike a legnehezebb pszichológiai feladatoknak. De egyben egyike a legfontosabbaknak is. Hiszen látjuk, hogy a nőiesség kifejlődésének legnagyobb akadálya az anyához való kötöttség. Csak ha sikerül barátságban és megbékülten feladni az ősi gyermekkori férfias jellegű vágyódást az anya után, akkor enyhül a férfiak iránt érzett haragos irígység és válik lehetővé, hogy a kislányból a szó igazi értelmében nő legyen.

Ugy a kasztrációtól való félelemnek, mint a fiúvá lenni akarásnak legfontosabb lélektani következménye, hogy úgy-

szólván elveszi a gyermek kedvét attól, hogy szeressen. Mindkét esetben a szeretés ellentétbe kerül az önszeretéssel, mert az önmagunk tökéletességébe vetett hit feladását vonja maga után. A kisfiúnak be kell látnia, hogy, mert kicsi, hátrányban van az apával szemben, a lánynak, hogy, mivel nincs pénisze, hátrányban van a fiúkkal szemben, és amellett nem veheti fel a versenyt az anyával sem. Igy aztán az amúgy is kielégíthetetlen gyermekkori szerelem elfojtásával igyekszik a gyermek a szeretés veszedelmeitől megmenteni önbizalmát. A kisgyermek első szerelmi periódusa tehát a nárciszmushoz való visszatéréssel zárul le. Az ember egyik legnehezebb lelki problémája ezután a csalódások okozta nagyarányú visszaesés után elég erőt és bátorságot gyüjteni ahhoz, hogy ismét szeretni merjen és tudjon.

IV. AZ AZONOSITÁS

1. A külvilág meghódítása.

Most egy időre el kell hagynunk a közvetlen gyermekmegfigyelés biztos talaját, hogy megnézzük, milyen képet alkotott magának a pszichoanalízis azokról a lelki segédeszközökről, amelyekkel a gyermek elintézi konfliktusait és egyben magáévá teszi a nevelés követelményeit.

Eddig elsősorban a gyermekkori konfliktusok tartalmával foglalkoztunk és csak keveset beszéltünk elintézésük módjairól. Mégis többször meg kellett emlékeznünk két ilyen módszerről, az elfojtásról és az eltolásról, valamint az utóbbival rokon szublimálásról. Az elfojtás segítségével kitöröljük tudatunkból azokat a vágyakat, amelyek teljesíthetetleneknek bizonyultak, az eltolás és szublimálás révén pedig ösztönös vágyaink egy részét új, megengedett területen éljük ki. Az eltolás és szublimálás magyarázatánál utalnunk kellett egy másik segédeszközre is, az azonosító gondolkodásmódra. Megemlítettük, hogy az eltolás azáltal válik lehetővé, hogy a gyermek kezdettől fogva azonosítások segítségével ismerkedik meg a külvilággal. Ilyen azonosítási folyamat eredményeképpen tekint pld. a kisgyermek bélsárnak minden sűrű masszát, vizeletnek minden folyadékot és ezek az azonosítások teszik lehetővé számára, hogy pótlást találjon a nevelés hatása alatt visszatetszővé, vagy tilossá vált élvezetforrásokért. Ugyanekkor esett szó arról is, hogy az azonosító gondolkodásmód a kínkerülés és élvezetszerzés szolgálatában áll, célja ismerőssé, örömet okozó valamivé tenni az idegen és ezért félelmetes külvilágot. A közvetlen kielégülés mellett ez az egyetlen út, amelyen keresztül a külső valósággal meg tudunk barátkozni.

Az azonosító gondolkodásmódban az én, mégpedig a primitív ösztön-én sokkal nagyobb mértékben játsza a központ szerepét, mint később az ú. n. tárgyilagos gondolkodás kifejlődése után. Ezeknek a kezdeti azonosításoknak az alapja ugyanis nem a tárgyi hasonlóság (bár természetesen az is szerepet játszik), hanem az a mód, ahogyan az illető tárgy a gyermek ösztöneivel kapcsolatba kerül. Ez érthető is, hiszen kezdetben minden, ami nem-én idegen és így az azonosítások kiindulási pontja nem is lehet más, mint saját testünk, illetve ösztöneink.[1] Igy pl. a barna csomagolópapír egy négyéves fiúcskának nem csomagot, vagy más papírral kapcsolatos dolgot juttatott eszébe, hanem bélsárt, ami a felnőtt ember számára bizonyára igen erőszakoltnak tetsző képzettársítás. Ugyanígy a csapból kifolyó víz, rendszerint vizelésre emlékezteti a gyermeket.[2] Egy már említett példában egy négyéves fiúcska a katona kardját, egy kétéves kislány pedig játékkutyájának a farkát azonosította a hímvesszővel.

Világos, hogy az ilyenformán megismert és meghódított külvilág a legnagyobb mértékben egocentrikus, úgy a tárgyak kiválasztása, mint értékelése szempontjából. Ez a különös világkép, amelynek középpontját az érzéki-én képezi, mindvégig megmarad lényünk tudatalatti rétegeiben és alapja a legtárgyilagosabb — a természettudományi — gondolkodásban is mindig kísértő antropomorfizáló hajlamnak.

Saját testével ugyancsak azonosítás segítségével ösmerkedik meg a gyermek. Ilyenkor az azonosítás alapját az a szerv, illetve testrész képezi, amely a megfelelő fejlődési fázisban, vagy esetleg külső befolyásolás hatása alatt a legnagyobb szerepet játsza az élvezetszerzés terén. Egy négy-

[1] Azután, hogy a külvilág egy részének lelki birtokbavétele azonosítás útján megtörtént, az ilyenformán asszimilált lelki tartalmak is szolgálhatnak további azonosítások alapjául. Ugy látszik tehát, mintha nem volna lényeges különbség az én-nek a tárgyakkal és a tárgyaknak egymással való azonosítása között; mert csakis olyan tárgy válhat további azonosítás kiinduló pontjává, amely az önmagunkkal való azonosítás révén már ismerőssé vált számunkra.

[2] Hogy ez utóbbi mennyire ismert képzettársítás, azt egy szanatóriumban tapasztaltam, ahol a megoperált felnőtt beteget az ápolónő olymódon próbált vizelésre serkenteni, hogy kinyitotta a szobában lévő vízcsapot.

éves kislány pld., akinek addigi legfontosabb élvezetforrása az ujjszopás volt, utóbbi időben nagyobb mértékben folytatott genitális onániáját a következő szavakkal próbálta magyarázni: „Etetem a popómat". Ez a különös magyarázat azt mutatja, hogy még az olyan önmagukat igazoló ténykedéseknél is, mint az onánia, szükség lehet arra, hogy a folyamat azonosítás segítségével ismerősebbé tétessék. Lehetséges persze, hogy a magyarázat megadásánál szerepe volt az onániával járó bűntudatnak is; az azonosítással akkor nem önmagát, hanem a kérdező felnőttet nyugtatta meg a gyermek, mintha azt mondaná: „Hisz nincs a dologban semmi, nem más ez, mint az evés". (Az „etetés"-nek az onanizálással való azonosítása mögött valószínűleg egy még mélyebb azonosítás rejtőzik, a testi éhség és a nemi vágy, illetve éhség között.) Ugyanez a kislány más alkalommal fiúpajtásának nemi szervét „orrocskának" nevezte, vagyis olyan szervhez hasonlította, amelynek ő maga is birtokában van. Az azonosító gondolkodás segítségével igyekezett tehát enyhíteni azt a szomorúságot, amelyet neki a pénisz hiánya okoz. Egy kisfiú viszont, aki korának megfelelően az ujjszopásnak hódol, péniszét „ujjacská"-nak nevezi. Ugy látszik ezek szerint, mintha az azonosító gondolkodásmód gyökerében a nárciszmussal rokon természetű volna; de míg a nárciszmus sohasem vezet az én-en túl, addig az azonosítások alkotják azt a hidat, amely a puszta önszeretéstől a valóság megkedveléséhez vezet.

Az azonosítás azonban még nem tárgyszeretés. A kapcsolat, amelybe azonosítás révén a külvilággal kerülünk, sokkal inkább nevezhető bekebelezésnek, asszimilálásnak, vagy fordítva, én-kiterjesztésnek. Bárki megfigyelheti pld., hogy a gyermek kapcsolata a játékaihoz főként abból áll, hogy ő maga lesz kutya, autó, baba, stb. Amíg ez a lelki bekebelezés nem sikerül, a tárgy idegen és félelmetes marad. A gyermekek előszeretete papír, fadarab, üres skatulya és más effajta játék iránt szintén az azonosítás tágabb lehetőségével magyarázható. Ugyanaz a gyerek, aki megvetéssel utasítja vissza a leggyönyörűbb játékautót, mert nincs igazi benzintartálya és nem búg, boldogan autózik egy fadarabbal,

amelynél ő maga szolgáltatja a búgást, benzint és minden egyebet. Egy ismerős kisfiú egyenesen irtózott a felhúzható játékoktól, amelyek ilyenformán maguktól mozogtak. Csak úgy szeretett játszani, ha ő maga egész testével együtt mozoghatott a játékkal. Egy másik esetben olymódon sikerült megbarátkoztatni egy játékelefánttal az undor minden jelét mutató kisgyermeket, hogy saját karjával eljátszották az orrmány szerepét, megmutatták, hogy az orrmány vége úgy működik, mint egy ujjacska, megtudta, hogy az elefánt orrmányával vizet fecskendez, ételt vesz a szájába stb. Csak akkor volt hajlandó megnézni és kézbevenni a játékot, amikor hosszabb ideig maga is megcsinálta a leírt mozgásokat. Nézzük meg most már közelebbről, mi a jelentősége ennek az egészen mindennapos kis eseménynek. A gyerek először eldobja a játékot, nem akarja még látni se; ezt a kisgyermek esetében túlzás nélkül foghatjuk fel úgy, mint a kellemetlen idegen tárgy elpusztítását. Ezután következik a nagyok által rendezett játék a gyermek karjával és ujjával, ami megmutatja az utat az azonosítás felé. Megindul az új benyomás lelki megemésztése és az eredmény, hogy a gyermek az imént még undorral visszautasított tárgyat most már mint kedves és ismerős valamit a kezébe veszi. Hasonló folyamatok játszódnak le a felnőttben is, amikor egy új eszméről szólva kijelenti, hogy azt előbb „meg kell emésztenie", mielőtt megbarátkozik vele; a „magyarázatok" pedig, amelyekkel ilyen esetben szolgálunk, elsősorban arra valók, hogy a fenti játékhoz hasonlóan, mekönnyítsék ezt a lelki megemésztést. A gyerek karjával való játék végeredményben tényleg nem más, mint az elefántorrmány különös alakjának „megmagyarázása" a gyermek szellemi képességének megfelelő formában. A „megfelelő forma" viszont éppen azt jelenti, hogy lehetővé teszi az azonosítást. Igy tehát azt lehet mondani, hogy egyfelől a gyerekjáték primitív magyarázatok sorozata, míg másfelől valamely problémának intellektuális feldolgozása, alapjában véve egy azonosítási folyamat. Az azonosítás képezi a megértés és megismerés mindenkori ösztönös alapját, ami más szavakkal azt is jelenti, hogy a külvilágot csak mint velünk rokon valamit tudjuk egyáltalán felfogni.

A gyermek, mint látjuk, végeredményben mindig a saját szeretett személyével akar találkozni. Amikor pld. a barna papirost bélsárnak tekinti, tulajdonképpen önmagát találta meg a külvilágban. Hiszen tudjuk, hogy a bélsár primitív nagyraértékelésének alapja az, hogy a gyermek a saját énje részének érzi. Hároméves fiúcskáról szól a következő történet: A gyerek fél a zivatartól. Egy zivataros éjjel utáni reggelen, amikor felébred, ágybavizel, ami a már hosszú ideje rendhez szokott gyermeknél külön magyarázatra szorul. A kicsi így meséli anyjának a dolgot: „én nem akartam, de a napocska mondta, hogy billézzek (vizeljek) az ágyba; én mondtam, hogy nem akarok, de ő azt mondta, hogy ő szokott". Hogy-hogy? kérdi az anyja. „Hát amikor esőzik." Ez esetben a félelmetes zivataros esővel próbál a gyermek megbarátkozni olymódon, hogy a vizeléssel azonosítja, ami egyben lehetővé tesz számára egy már régóta tilossá vált élvezetet. Játékokkal, állatokkal, természeti tüneményekkel és mint látni fogjuk, a vele élő felnőttekkel is csak úgy tud a gyermek megbarátkozni, ha sikerül velük azonosítania magát. Egyszóval az azonosítás nem más, mint menekülés a külvilág elől olymódon, hogy ugyanezen külvilág mind nagyobb és nagyobb részét tesszük én-ünk részévé. Viszont minél tovább halad a gyermek ezen az úton, annál több, eredetileg kellemetlen dologgal kell megbarátkoznia. Ez ismét tanulságos példa arra, miképpen vezet az élvezetszerzési tendencia a valósághoz való alkalmazkodáshoz. A gyermek egyetlen célja, hogy jól érezze magát. Megakadályozza ebben a külvilág, amely egyre újabb és újabb benyomásokkal lép elébe, amelyek már puszta idegenszerűségük miatt is kínosak és a gyermeket állandóan új problémák elé állítják. A kiút az azonosítás, amelynek segítségével a gyermek valósággal megemészti és asszimilálja a külvilágot.

Mindebből az a bizonyára paradoxonnak tetsző megállapítás következik, hogy a gyermek akkor kénytelen leginkább az azonosításhoz folyamodni, amikor olyan természetű kínos benyomások érik, amelyek elől másképpen nem tud menekülni. Az elszaladás vagy a zavaró jelenség megszüntetése viszont éppen a legfiatalabb korban a legkevésbbé

keresztülvihető védekezésmód. Ez az utóbbi körülmény magyarázza azt az óriási intenzitáskülönbséget is, ami a korai és későbbi azonosítások között van.

Ha egészen pontosak akarunk lenni, azt kell tehát mondanunk, hogy a gyermek nem azért barátkozik meg valamivel, mert az hasonlít olyasmire, amit már szeret, illetve ismer, hanem ha sikerült valamelyik ösztönének segítségével azonosítania az ismeretlent az ismerőssel, meg is tudja kedvelni azt. Eszerint úgy a szeretésnek, mint a megértésnek közös alapja az azonosítás, ami nélkül mindkettő lehetetlen volna.

Maga a „szeretés” persze nem pusztán azonosítás, hanem egyrészt szoros kapcsolatban áll a közvetlen ösztönkielégüléssel, másrészt feltételezi a tudatosság vagy valóságérzék olyan fejlődési fokát, amelyen már meg tudjuk különböztetni az én-t a külvilágtól. Ne felejtsük el azonban, hogy az én és nem-én szétválasztása eredetileg a kínos élmények segítségével történik. Hogy pld. az anyamell nem testünk egy része, arra az a kínos élmény tanít meg, hogy nincs ott, amikor szükségünk volna rá. A szeretést megelőzi tehát a harag, illetve az a tapasztalat, hogy az, ami a kielégülést nyujtja, a külvilághoz tartozó idegen és ellenséges tárgy. Hogy a szeretés végül mégis létrejöjjön, ahhoz elsősorban szükséges, hogy megtanuljunk elviselni egy adag szenvedést, várakozást, vágyódást, cserébe a kielégülésért, amelyet kapunk. A szeretés ilyenformán a hála, vagyis a barátságos érzések fenntartása azalatt az idő alatt is, amikor szünetel a közvetlen kielégülés. Hogy ez mennyire nincs mindig így, arra jó példa a következő kis történet, amelynek főszereplője egy hét év körüli kisfiú. A gyermek látogatóban volt valahol és nagy örömmel játszott egy kis kutyával; végül semmiképpen nem akart megválni tőle. Amikor látta, hogy minden hiába, mégis csak haza kell mennie, egyszerre csak azt mondta: „csunya kutya, nem szeretlek”. Világosan látjuk itt, hogy a gyermek megharagszik a rossz kutyusra, aki az elválás és vágyakozás fájdalmát okozza. Gyakori dolog, hogy a gyermek ilyen esetben azonosítás segítségével vigasztalódik, ő maga válik pld. kutyává és pedig oly mértékben,

hogy a valóságos állatra nincs is többé szüksége. Eszerint az azonosítás nemcsak elősegítheti, de ugyanígy meg is akadályozhatja a szeretés kifejlődését. Mert ha a szeretéssel járó bánattól visszariadunk, akkor visszatérhetünk az azonosításra, mint egy primitívebb kapcsolatformára. Ennek a másodszori azonosításnak az útján azonban már nem pusztán a tárgy idegenszerűségével kell megküzdenünk, hanem azzal a határozott rossz tulajdonságával, hogy nem áll feltétlenül mindig rendelkezésünkre. Az azonosítás célja ilyenkor nem is az, hogy megbarátkozzunk a tárggyal, hanem, hogy pótoljuk. Nincs többé szükségem a rossz kutyára, akitől el kell búcsúznom, ha én magam leszek kutya és így mulattatom önmagamat.

A döntő különbség szeretés és azonosítás közt az, hogy míg az azonosítás arra törekszik, hogy valamilyen zavaró, kínos körülményt átalakítson élvezetessé, addig a szeretés a kielégüléshez fűződik és ez a kielégülés adja egyben az erőt a vele kapcsolatos szenvedések elviseléséhez. Minél nagyobb a közvetlen kielégülés, annál kevesebb szükség van az azonosításra. A másik fontos különbség azonosítás és szeretés közt, hogy míg az azonosítás igyekszik megszüntetni az én és a külvilág közti távolságot, addig a szeretéshez feltétlenül hozzátartozik annak az elismerése, hogy rajtunk kívül más is létezik.[3]

[3] Az első jelentős kielégülés, amelyhez egy más lény révén jutunk, a szopás. A szopás háromféle kapcsolódásformának a kiinduló pontja: először a külvilág egy részének tényleges bekebelezése, másodszor nárcisztikus élvezet, mert hiszen olyan korba esik, amikor az én és nem-én szétválasztása még meglehetősen kezdetleges fokon áll, végül pedig csírájában az első szeretés. Neurotikus és egészséges emberek analízisében egyaránt tapasztalható, hogy a szopás lélektanilag valóban a szeretés ősformája és éppen mert átmenet a különböző kapcsolatformák között, a tökéletes boldogság mintaképe: teljes béke az én és a külvilág, nárciszmus és tárgyszeretés közt. Ha meggondoljuk most már, hogy nemcsak az első nagy boldogság, hanem az első nagy megrázkódtatások is, (mint pld. az elválasztás, a fogzás és nem utolsó sorban az éhség) éppen az orálerotika terén érik a gyermeket, érthetőbbé válik az orális bekebelezési tendenciával rokon azonosítás óriási jelentősége a lelki életben. Köztudomású, hogy a kisgyermek minden bánatát ugyanegy módon, valaminek a szájbavevése által igyekszik enyhíteni. Ennek a vigaszmechanizmusnak mintaképe az éhségcsillapítás, illetve szopás. Ha a tej az éhség jelentkezésekor nincs a szájban, igen nagyfokú kínt érez a gyermek és ez a kínos élmény egyben éles válaszfalat emel az én és a külvilág között; amikor a tej

Egészen hasonló folyamatok játszódnak le az én-nek önmagához való viszonyában. Vegyük példának azokat az eseteket, amikor a gyermek saját testének egy részét idegennek minősíti, ha az fájdalmat okoz neki. Megfigyelhetjük a gyermekeknél, hogy sebes ujjukat messzire eltartják maguktól, haragszanak rá, nem akarják látni. Vagy harmadik személyben beszélnek a kellemetlenkedő szervről, „az a csunya gyomor"; azt kívánják, hogy vegyenek nekik a boltban másikat stb. Ez a viselkedés mintha azt jelentené „én magamat szeretem; de ami fáj, az rossz, azt nem szeretem, az nem is én vagyok". Míg tehát egyrészt minden, ami nem én, kezdetben rossz és idegen, addig másfelől megvan a hajlandóság, mindent, ami az én-ben zavaró, a külvilágba vetíteni. Egyszóval az én és a külvilág szétválasztása itt is úgy történik, hogy ami jó, az én vagyok, ami rossz, az a nem-én.[4] A haragos elfordulás testi fájdalom esetén persze nem vezet célhoz és a gyermek kénytelen ismét azonosításhoz folyamodni. Ilyen azonosítási folyamat eredménye a fájó testrész ápolása, becézése, amire a továbbiakban még vissza fogunk térni.

Hasonló helyzet áll elő lelki sérelmek esetén is. A kasztrációs komplexummal kapcsolatban említettük, hogy milyen könnyen sértődik meg a kisgyermek éppen primitív nárcizmusa következtében. Ilyen nárcisztikus sérülések esetén is az történik, hogy a gyermek első indulatában mintegy feladja önmagát, mert én-je nem élvezetes többé számára. Igen gyakori példája ennek gyereknél, hogy új nevet vesz fel, régi énjéről pedig kijelenti, hogy az meghalt, nincs többé. Rendszerint keserves sírást, vagy dührohamot vált ki, ha ilyen-

---

a szájba kerül, ez a diszharmónia megszűnik és az én épsége helyreáll. Ez a részben fiziológiai folyamat tökéletes mása annak a tisztán pszichikus folyamatnak, amelyet azonosításnak neveztünk. Az azonosítás tehát kétféleképpen áll az élvezetszerzés szolgálatában, egyrészt megszünteti a feszültséget az én és a külvilág között, másrészt mechanizmusában megtaláljuk annak a jónak az emlékét, amit valamikor szopós korunkban élveztünk.

[4] Zavaró indulatoktól is kivetítéssel próbál a gyermek megszabadulni. Pld. egy négyéves gyerek így szól játszópajtásához: „Ha bántod a játékomat, kijön egy ember és megharagszik". Megkérdezik tőle, hogy miért nem mondja azt, hogy ő fog megharagudni? „Mert én már nem akarok haragudni", feleli a kicsi.

kor régi nevükön nevezzük őket, úgyhogy tapasztalatom szerint a legtöbb családban engednek is a gyermek ilyenfajta szeszélyének. Jó példát szolgáltatnak erre a kislányok, akik, amint rájönnek, hogy valamijük hiányzik, ami a fiúknak megvan, nem akarnak többé lányok lenni. Ezt a hatást még fokozzák azok az úton-útfélen hallható megjegyzések, amelyek a fiúgyermeket a lány fölé helyezik. A becsmérlésnek, vagy nemtetszésnek megnyilvánulásai a szó szoros értelmében elveszik a gyerek kedvét önmagától. Az az áthatolhatatlan páncél, amelyet szintén nárciszmusnak nevezünk és amely leghathatósabban védi az egyént a többiek véleményével szemben, már másodlagos valami és alapjában véve egy azonosítási folyamat eredménye. Miután rájön a gyermek, hogy tökéletlen én-jétől nem szabadulhat, azonosítja magát azokkal, akik őt ilyen tökéletlenül is szeretik.

A külvilággal szemben támasztott eredeti követelést úgy fogalmazhatnánk meg, hogy „ha szerettek, tegyetek oly tökéletessé, amilyennek érezni akarom magamat". A kislány eleinte haragszik, hogy őt mint kislányt akarják szeretni és ezzel mintegy arra akarják rávenni, hogy belenyugodjon sorsába; magát a szeretetet, bármilyen különösnek hangzik, ellenséges dolognak érzi ilyenkor. (Ez a furcsa konfliktus egyébként ismeretes a modern szerelmi regényekből, amelyben a bonyodalom főoka az, hogy a nőt önérzetében sérti, ha csupán „mint nőt" szeretik.)

Ugyanez az eset áll fenn testi bántalmaknál is. A beteg ember épúgy, mint az önérzetében megsértett gyermek, feladja magát. Mintegy odaadja értéktelenné vált én-jét a környezetnek, „tessék, nekem nem kell, tegyetek vele, amit akartok". Ugyanis a gyermek, épúgy mint a felnőtt beteg is haragszik a környezetére, mintha őket tartaná baja okozóinak. Haragszik, hogy kicsinek szülték, hogy lány lett és nem fiú, hogy engedték beteggé lenni stb. Ez a harag tulajdonképpen egyenes leszármazottja annak a kivetítési mechanizmusnak, amelyről a testi fájdalmakkal kapcsolatban már szó volt. Ami fájó, hibás, szégyelnivaló, azt nem akarjuk én-ünk részének tekinteni és ezért igyekszünk vagy a bajt, vagy legalább is az okát rajtunk kívül megkeresni. Mulatságos pél-

dája az utóbbinak a következő egyszerű kis eset, amely egy ötéves fiúcskával történt: a gyerek lepottyant valahonnan. Éktelen sírásra fakadt és közben azt panaszolta, hogy — a történetesen a szoba másik sarkában tartózkodó — nagyapja rántotta le. Saját ügyetlenségének bevallása helyett bűnbakot keresett, akire aztán szívből haragudott is, míg belátás esetén kénytelen lett volna önmagára haragudni. Ez a haragos beállítás a környezettel szemben és az önfeladásra való hajlandóság teszik indokolttá a fokozott kényeztetést betegség vagy más baj esetén. Mert csak a környezettel való azonosítás segítségével jut az ember odáig, hogy önmagát kicsin, betegen, megalázottan is szeresse.

Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy mindezeket a konfliktusokat nagy mértékben ellensúlyozza az, ami a primär nárciszmus tulajdonképpeni alapja, vagyis az a kielégülés, amihez saját teste révén jut az ember: a szó legtágabb értelmében vett onánia. Erről az oldalról nézve a dolgot, az onániának valósággal életmentő jelentőséget kell tulajdonítanunk. Egyúttal érthetővé válik, hogy miért erősödik az onánia akkor, amikor a gyermek az ödipusz- és kasztrációskomplexummal kapcsolatban egy sereg csalódáson és megalázáson megy keresztül. Az onánia akadályozza meg a teljes önfeladást, ez biztosítja az önmagunk iránti szeretetet, amely ugyanúgy a kielégülésen épül fel, mint minden más szeretés.

Az egyén és külvilág egymáshoz való viszonyának kialakulásánál tehát az azonosítás és a szeretés játsszák a döntő szerepet. A szeretés áll legtávolabb az eredeti céltól, ez követeli a legnagyobb fokú alkalmazkodást a külvilághoz és ez üti egyúttal a legnagyobb rést a primär nárciszmuson. Az azonosítás a külső valóság elismerésének legprimitívebb módja. Tulajdonképpen nem más, mint lelki mimikri. Előfeltétele a töretlen nárciszmus, amely nem képes elviselni azt, hogy rajta kívül más is létezik és az egyén gyengesége, amely úgy a környezet megsemmisítését, mint a menekülést lehetetlenné teszi.

2. *A gyermek és nevelői.*

Az egyén-külvilág viszonylat egyik speciális, de gyakorlati szempontból annál fontosabb részletével kell mostan foglalkoznunk és ez a gyermeknek nevelőihez való viszonya. A nevelő, de különösen a szülő a gyermek számára óriási hatalom, akinek szeretetét és jóindulatát elveszíteni szinte egyértelmű a végveszedelemmel. Ez érthető is, hiszen természetes következménye a gyermek teljes testi és lelki függőségének. A gyermek olyankor, amikor pld. szülei megtagadják valamely kívánságát, azt gondolhatná magában: „itt nem jól bánnak velem, elmegyek". Miután ez a megoldás számára teljesen lehetetlen, a harag tulajdonképpen fényűzéssé válik és a gyermek a kellemetlenekké vált szülőkkel szemben kénytelen ugyanahhoz az eszközhöz folyamodni, amelyet az ellenséges túlerővel szemben addig is alkalmazott, vagyis az azonosításhoz. Tudjuk azonban, hogy másfelől éppen a szülők örömforrások a gyermek számára és ugyanez okból a legelsők, akiket megtanul szeretni. Igy válnak a szülők a legerősebb és legtartósabb kapcsolatok hordozóivá. Szeretjük őket, mert örömet okoznak nekünk és azonosítjuk magunkat velük, mint a lemondásokat követelő külvilág leghatalmasabb képviselőivel. Szeretés és azonosítás olyan mértékben keverednek a szülőkkel kapcsolatban, hogy teljes szétválasztásuk szinte lehetetlen. Annál is inkább, mert szeretés és azonosítás, noha lényegben annyira különbözők egymástól, ebben a speciális esetben egészen hasonló formában nyilatkoznak meg. Hiszen a szeretet a szülők iránt, nemcsak egy magától értetődő, belőlünk fakadó érzés, hanem szigorúan ránk is parancsolják. A nevelőt rendesen nem is igen érdekli, hogy milyen természetű a gyermeknek hozzá való kapcsolata, hanem megelégszik azzal, ha látja, hogy ez a kapcsolat létezik és a nevelés céljaira felhasználható. Pedig, mint látni fogjuk, a kétféle kapcsolat közti különbség gyakorlati szempontból sem közömbös. Előbb azonban próbáljunk nagyjából képet alkotni magunknak arról, hogy szeretés és azonosítás miképpen keverednek, vagy váltják fel egymást a gyermek fejlődése során.

Az ödipusz-komplexum sémája szerint a kisfiú az any-

ját szereti és az apjával azonosítja magát. Ez nagyjából így is van, hiszen az anya a kielégülések forrása és az apa a túlerős rivális, aki ellen a kisgyermek nem védekezhetik eredményesen, sem támadással, sem meneküléssel, úgyhogy végül is azonosításhoz kell folyamodni. Ennek az azonosításnak közismert formája, amikor a kisfiú az apja foglalkozását akarja folytatni, vagy mozdulatait, apró szokásait utánozza stb. Ebben az azonosításban persze visszatér az ödipuszi kívánság. A kisfiúból apa, illetve az édesanya férje lesz. Az azonosítást megelőző ellenséges indulat megnyilvánul az ilyenfajta kijelentésekben: „Ha én leszek a papa, akkor a papa pólyás lesz és én tolom majd a kocsiban". Ugyanez áll fordítva a kislányokra is. Boldogok, ha anyjuk ruháját, hajviseletét utánozhatják és végül kiderül, hogy ugyanolyan férj is kellene nekik, mint az anyukának van. Egy kész doktorkisasszony szájából hallottam a következő kijelentést: „Könnyű volt a mamának, ő a papához ment feleségül".

Családi körülmények, a szülők jelleme, nevelési módja, a gyermek kielégülési lehetőségei persze a legkülönbözőbb változatokat eredményezhetik. Ezekenkívül vannak még egyéb, sokkal általánosabb jelentőségű momentumok is, amelyek a fenti képet kisebb-nagyobb mértékben módosítják. Igy pld. a csecsemőkorban mindkét nemű gyermek számára egyaránt az anya, vagy a dajka a fő élvezetforrás, ugyanezek a személyek azonban az elválasztás és tisztaságra való szoktatás folyamán igen kellemetlen lényekké válnak. Ilyenkor a gyermek részben el is vonja tőlük szeretetét és inkább az apa felé fordul, aki rendszerint nem szokott résztvenni ebben a korai nevelésben. Gyakran hallani, amint az anya panaszkodik a kisgyermek hálátlansága miatt, aki az apát jobban szereti, pedig az csak szabad idejében játszik vele és nem érez semmi elismerést az állandóan vele vesződő anya iránt. A nagyobb gyermek számára viszont többnyire az apa a rideg valóság képviselője és az anya a gyengéd és engedékeny. A szülők szereplésében beálló ilyesfajta változások hol gyengítik, hol pedig erősítik az ödipusz- és kasztrációs-komplexum hatását. Maga az ödipusz- és kasztrációs-komplexum se hat teljesen egyértelműen. Hiszen láttuk, hogy az

apa a tilalmat, az anya a kudarcot képviseli és így a kétféle konfliktus tetőpontján mindkét szülő egyaránt kellemetlenné válik a gyermek számára.[5]

Valóban azt is tapasztaljuk, hogy az ödipusz-komplexum virágkorát a szülők iránt táplált érzelmek ellanyhulása követi. A gyermek a különféle csalódások hatása alatt részben elvonja a szeretetét a szülőktől és a tágabb értelemben vett külvilág felé fordul. Kezdődő barátkozások, fokozódó tudnivágyás és az egyéni kedvtelések kialakulásának korszaka ez. Ez a lelki kivándorlás a szülői házból néha átmenetileg valóságos kivándorlási kísérletekben is megnyilvánul. Ilyen esetnek egyszer magam is tanuja voltam. Hároméves fiúcskával történt a dolog. A gyermek a szomszédságomban lakott és csak látásból ismertem. Egyik éjjel az anyjának kisbabája született, másnap reggel a kisfiú átjött a szomszéd kertből és egész nap velem maradt, mintha csak régi barátok lettünk volna. A szülők annál inkább csodálkoztak ezen, mert a meglehetősen félénk kisfiúnál addig hasonló dolgot soha sem tapasztaltak. Persze, ha meggondoljuk, milyen kevéssé örvendetes esemény a kisgyermek életében egy új rivális megjelenése, akkor meg fogjuk érteni a kisfiú merész menekülési kísérletét.

Gyakran tapasztalható, hogy a hazulról való elmenés, de különösen az egyedüljárás a szülőktől való eltávolodást jelenti a gyermek számára. Egy hatéves kisfiúnak az adta az utolsó lökést ahhoz, hogy egyedül merjen az utcára menni, hogy megharagudott anyjára, mert az valamely kérését nem teljesítette.

Tanulságos ebből a szempontból a következő kis megfigyelés is: Egy kisfiú, aki már régebben egyedül tesz meg kisebb utakat, az utcán észreveszi anyját az ablakban, amint utána néz. A gyerek erre megáll, nyugtalanul topog ide-oda egy helyben és végül bosszús hangon felkiált anyjához: „de én el akarok menni". „Csak menj nyugodtan", feleli az anyja. Erre a kisfiú: „de nem tudok, amíg téged az ablakban látlak". Amíg tehát az anya túlságos érdeklődése megnehezíti

[5] A kislánynál persze fordítva, az anya jelenti a tilalmat és az apa a kudarcot.

a tőle való elszakadást, addig nem sikerül a kisgyermeknek továbbmennie az utcán. Látszik ennél az esetnél az is, hogy a gyermek ragaszkodása ellenére, terhesnek érzi az anyjához való kötöttségét és szabadulni akar tőle.[6]

A szülőknek látszólagos háttérbeszorulása, amely kb. az iskolaköteles kor kezdetére esik, korántsem jelenti befolyásuk csökkenését a gyermek jellemének kialakulására. A gyermeket testi, lelki és társadalmi kötelékek egyaránt szüleihez kapcsolják, így ez a lelki vándorlás is jórészt a szülők által előírt, illetve engedélyezett formában megy végbe (pld. iskolábaküldés). Más szóval ez azt jelenti, hogy az ödipuszkomplexum fénykorát a nevelhetőség periódusa váltja fel, a viharos és ellentétes érzelmek helyét elfoglalja a szülőkkel való azonosítás. Az eddigiek alapján tudjuk, hogy az azonosítás egy aggresszív, lázadó érzés feloldása olymódon, hogy a túlerős külső benyomást én-ünk részévé tesszük. Ugyanígy tesz a gyermek a parancsokkal és tilalmakkal is, amelyeknek engedelmeskednie kell, úgyhogy végül is azt képzelheti, hogy saját szabad akaratát követi. Egészen kis gyermekeknél ez a folyamat könnyen észlelhető. Ugyanaz a kisgyermek, aki keservesen sír, amikor erőszakkal kiviszik a szobából, megnyugszik, ha módot adunk neki arra, hogy „magától" menjen ki. Ilyenformán a legtöbb gyermeket rá lehet venni, hogy eredeti kívánságával homlokegyenest ellenkező dolgot akarjon. A gyermek tiltakozása a parancs ellen kifejezésre jut néhány igen általános gyermekszokásban. Közismert dolog pld., hogy a gyermek hajlandóbb engedelmeskedni, ha fordítottját mondják annak, amit kívánnak tőle, sőt sokszor

[6] Ez az a lélektani pillanat, amikor igen sok szülő súlyos hibát követ el gyermeke nevelésében, amennyiben megsértődik a gyermek önállósági törekvéseiért. Miután ilyenformán megakadályozzák, hogy a gyermek jókedvvel induljon a szülői otthonból ki a világba, a végül mégis csak szükségessé váló eltávolodásokat elküldésnek, kiutasításnak érzi a gyermek. A fenti példánál maradva, ha az anya szemrehányást tesz a gyermeknek, amiért nem akarja, hogy utánanézzen, egy más alkalommal viszont maga küldi el a gyermeket valamilyen (bármilyen jogos) okból, úgy a gyermek ezt már szeretetlenségnek fogja érezni és kedvetlenséggel, vagy ami szintén nem ritkaság, félelemmel reagál rá. Nem mer elmenni hazulról, nehogy elveszítse anyját. Ha viszont az anya szemrehányás nélkül enged a kérésnek és szabaddá teszi az utat gyermeke számára, ezzel megadja neki azt a biztonságos érzést, hogy elmenni is lehet, de visszajönni is, mert nem haragszanak rá.

egyenesen kijelenti, „mondd azt, hogy ne tegyem, akkor megcsinálom". Hasonlóképpen magyarázható az is, amikor a gyermek azzal mulat, hogy fordított értelemben használja a szavakat, „igent" mond „nem" helyett stb.[7] Mindezek a játékok tulajdonképpen kísérletek, hogy hogyan lehetne a túlerővel szemben önérzetünk sértetlenségét megőrizni és egyúttal kiviláglik belőlük, hogy a gyermek számára maga az engedelmeskedés is kínos, függetlenül a parancs tartalmától. Parancsszóra még azt se teszik szívesen, amihez különben kedvük volna. Ez a heves tiltakozás lesz tulajdonképpen a gyermek veszte. Mivel nárciszmusa nem képes a parancsot elviselni, szófogadás helyett végül is hajlandó ugyanazt akarni, mint a nagyok. Vagyis a gyermek, aki „magától" megy ki a szobából, a „szabad akarat" fikciója kedvéért feladja tulajdonképpeni akaratát.

A nárciszmusért folytatott harc ilyetén kimenetele a legjelentősebb események egyike az egyén fejlődése folyamán, mert az én a különböző parancsokkal és tilalmakkal való azonosítás folytán döntő átalakuláson megy keresztül. Miután az engedelmesség nem belátás, hanem azonosítás útján jön létre, a parancs a gyermek én-jének része lesz, amelyet ezentúl épúgy véd, mint saját akaratát. Ez a magyarázata annak a furcsa, merev konzervativizmusnak, amelylyel a gyermek az egyszer elfogadott rendszabályokhoz ragaszkodik. Persze most se szabad elfelejtenünk, hogy miként az elfojtás nem szünteti meg az ösztönt, amelyből a tiltott kívánság származik, úgy a nagyok akaratával való azonosítás sem szünteti meg a vágyakat, amelyek ezzel az akarattal ellentétben állanak. Az eredmény az, hogy az én két részre válik, amelyek közül az egyik az eredeti ösztönös vágyak, a másik az azonosítás révén magunkévá tett kívánságok hordozója. Az én ez utóbbi átalakult részét nevezte el Freud felettes-én-nek.

A felettes-én (über-ich) ugyanúgy viselkedik az ösztön-

[7] Az északamerikai préri-törzseknél voltak olyan egyesületek, amelyeknek tagjai fiatal harcosok voltak, akik alapszabályaik értelmében mindig az ellenkezőjét tették annak, amit mondtak nekik. Ha pld. ütközet közben azt kiáltották feléjük, hogy „vissza", akkor előrementek, akár a biztos halálba is.

énnel szemben, mint ahogyan eredetileg a nevelők viselkedtek a gyermekkel szemben. A felettes-én nevelői mivoltát lelkiismeret formájában érzi meg a gyermek. A lelkiismeret azonban bármilyen kellemetlen is, már nem külső, hanem belső kényszer, amelynek engedelmeskedve a gyermek azt érezheti, hogy saját kívánsága szerint cselekedett. Gyakran tapasztalható, hogy éppen a különösen akaratos természetű gyermekek válnak erősen lelkiismeretesekké. Azok, akik a büntetést legnehezebben viselik el, hajlamosak arra, hogy bűnbánattal, sőt önbüntetéssel előzzék meg. A gyermek ilyen esetben ugyanazt teszi, mint a „hős", aki a végveszedelemben önkezével vet véget életének, vagy mint egyes történelmi példákból tudjuk, kivégzés esetén nem engedi megkötözni magát, hanem „szabadon", mintegy saját elhatározásából lép a vérpadra. A végső veszedelmmel szemben ugyanis mindenki olyan helyzetben van, mint a gyermek szüleivel szemben és a teljes kiszolgáltatottság érzése hasonló védekezésmódokra készteti.

Bizonyára sokan túlzásnak fogják tekinteni, ha a nevelés alatt álló gyermeket egy életveszedelemben levő emberhez hasonlítjuk. Pedig az ösztön-én szempontjából nézve a dolgot, ez a hasonlat igen közel jár a valósághoz. A lelkiismeret, illetve a felettes-én kifejlődése valóban úgy fogható fel, mint a primitív ösztönélet halálos ítélete. Legjobban kivilághlik ez a gyermek viselkedéséből. Minden gyermekszobában megfigyelhető, hogy a kisgyermek arra a kérdésre, hogy ki tette ezt, vagy azt a tilos dolgot, azt feleli, hogy nem ő, hanem egy másik rossz valaki, akinek rendszerint nevet is ad és aki állandóan szerepel is életében, mint a gyermekszoba képzeletbeli lakója. Sokan azt hiszik, hogy ez nem más, mint egyszerű hazugság, vagyis, hogy a gyermek éppen csak a nagyokkal szemben tagadja le a bűnét a büntetéstől való félelmében. Van azonban a letagadás formájában valami, ami gondolkodásra késztet. A gyermek nem a bűnt tagadja le, hanem csak azt, hogy ő volt az elkövetője. A legnagyobb készséggel hajlandó ilyenkor a gyermek arra, hogy a nagyokkal szövetkezve kicsúfolja, megverje, vagy akár el is pusztítsa azt a rossz másikat. Persze gyakran halljuk azt is, hogy

az a bizonyos másik nagyon erős és ravasz, úgy, hogy nem lesz könnyű elbánni vele. Ha ilyenkor azonban megpróbáljuk a gyermeket rávenni arra, hogy elismerje, hogy a rossz másik is ő maga, egyszeriben vége az egyetértésnek és a leghevesebb tiltakozásra találunk. A gyermek tehát itt ugyanahhoz az eszközhöz folyamodik, amelyről egyes testrészek fájdalmassá válásával kapcsolatban már megemlékeztünk; lelkének azt a részét, amely a nevelők fenyegetése vagy tilalma folytán kellemetlenné vált számára, idegen, tőle teljesen különálló valaminek minősíti.

Az én ilyenforma kettészakadásánál két hatóerő játszik szerepet, amelyek, noha szoros összefüggésben állnak egymással, mégis világosan különválaszthatók: az egyik a környezet magatartásával való azonosítás, a másik az éppen ezen azonosítás következtében kellemetlenné vált én-részek kivetítése. Valószínűleg a valóságérzék fejlődésével kapcsolatban következik be később a kezdetben csak kivetített indulatok és kívánságok elfojtása, azaz a tudatból való teljes kiküszöbölése. A gyermek ugyanis eleinte nem tesz különbséget a képzeletbeli és a fizikai valóság között. Ezen a fejlődési fokon tehát az a fikció, hogy a bűnös kéz pld. nem az ő keze, teljesen kielégíti a gyermeket, csak ha ez az elképzelés tarthatatlanná válik, kénytelen az elfojtáshoz folyamodni. Mert amiről nem tudok, az már csak igazán nem lehetek én, ezt még a nagyok is kénytelenek elfogadni. Az elfojtás egyik előfeltétele eszerint az, hogy azonosítjuk magunkat a nagyoknak a valóságról való elképzelésével.

A mondottak után bizonyára ismét felmerül a kérdés, hogy miképpen egyeztethető össze az azonosítás szerepe az élvezetkeresés és kínkerülés elvének uralmával a lelki életben. Láttuk ugyan, hogy az azonosítás mindenütt a nárcizmus szolgálatába szegődik és igyekszik azt a lehetőséghez képest védeni, mégis úgy látszhatik, mintha ennek a védelemnek nagyon is nagy ára volna. A gyermek magáévá teszi a felnőttek akaratát, ízlését, hajlandó példájukat követve elítélni olyasmit, ami addig élvezetet szerzett neki és végül ki is dobja magából, jobban mondva tudatából a tilos érzéseket és gondolatokat. A gyermek gyakran hangoztatja is,

hogy mennyire nehezére esik az imént felsorolt kívánalmak teljesítése. Egy hétéves kislány mondta nekem: „minden, ami jó, az tilos és mindent, ami rossz, muszáj csinálni". Egészen megrendítő egy hatéves kisfiú panasza, aki egy nap azt mondta anyjának, „amikor megszülettem, nem gondoltam, hogy ilyen rossz dolgom lesz" és amikor az anya meglepetten kérdezte, hogy hát mi az a nagy baj, elsorolta mindazt a látszólagos apróságot, tilalmakat, megszorításokat, dirigálásokat, amelyeket mi már semmibe se veszünk, de a gyermek életét elkeserítik. Emellett ne felejtsük el, hogy csak azok a gyermekek mernek panaszkodni, akiknek aránylag jobb dolguk, illetve több szabadságuk van. A legtapintatosabb nevelés sem kímélheti meg a gyermeket attól a szenvedéstől, amely az ösztönök korlátozásával szükségképpen együttjár; egyfelől azért, mert a nevelés oly korban kezdődik, amikor belátásra nem igen számíthatunk, másfelől, mert nincs is mindig olyan rendszabályokról szó, amelyeket belátással el lehetne fogadtatni. Hiszen a kisgyermeknek adott utasítások jórésze merő konvenció és így betartásukra nem is indíthatja más a gyermeket, mint a szülők szeretetének elvesztésétől való félelem. Viszont éppen a kisgyermek nárcisztikus lényéből következik, hogy a környezet szeretete, noha úgyszólván életszükséglet, nem jelent kárpótlást a feladott primitív ösztönkielégülésekért. A gyermek igen nagy mértékben függ ugyan tőlünk, de nem szeret bennünket eléggé ahhoz, hogy kedvünkért ekkora áldozatot tudna hozni; vagyis mi sokszor csak kényszeríthetjük a gyermeket a lemondásokra, de nincs módunkban teljes ellenértéket adni cserébe azért, amit tőle követelünk. Ezzel szemben áll az a másik tény, hogy az ember csak rekompenzáció ellenében képes a lemondásra, ami tulajdonképpen annak a következménye, hogy egyik védelmi berendezkedésünkkel sem tudjuk elérni az ösztön megszűnését. Az ösztön pedig alaptermészeténél fogva, valamilyen úton-módon feltétlenül kielégülésre törekszik. Felmerül tehát a kérdés, hogy hogyan elégíti ki a gyermek azokat az ösztöneit, amelyekkel a nevelőkkel való azonosítás folyamán minden közösséget megtagadott.

Az ösztönök nevelésével kapcsolatban már az első feje-

zetben említést tettem arról, hogy a különféle gátlások eltérítik az ösztönt eredeti irányától. Persze tudjuk, hogy ez az eltérítés nem minden ösztönnél lehetséges. Az éhséget pld. csakis evés által tudjuk kielégíteni. Az eltéríthetőség elsősorban a szexuális ösztönök tulajdonsága és ez a sajátosság az azonosító gondolkodásmóddal párosulva, szinte végtelen kiélési lehetőséget biztosít nekik. Az egyén és társadalom egymáshoz való viszonyának szempontjából különösen nagyjelentőségű az a kielégülési lehetőség, amely magában a nagyokkal való azonosításban rejlik. Ez a kijelentés első pillantásra különösnek tetszhetik, hiszen a felnőttekkel való azonosítás majdnem kizárólag ösztönkorlátozást jelent a gyermek számára. Egy példa a gyermek életéből könnyen eloszlatja ezt a látszólagos ellentmondást. Vegyük példának azt a minden gyermek életében előforduló eseményt, amikor a doktor bácsi megjelenik és egy kanállal belenéz a gyerek torkába. Az első ilyen látogatáskor a legtöbb gyermek élénken tiltakozik a merénylet ellen és világosan kimutatja, hogy egy cseppet sem tetszik neki a dolog. Csodálatosképpen azonban a gyermekek ahelyett, hogy sürgősen elfelejtenék az egész kellemetlen históriát, majdnem kivétel nélkül elkezdenek ezután doktorosdit játszani. Az orvos látogatása után tehát ugyanúgy viselkedik a gyermek, mint olyankor, amikor egy számára kedves dologtól kell elbúcsúznia. Ez annál furcsább, mert hiszen az utóbbi esetben a gyermek azért azonosítja magát a távollevő tárggyal, hogy pótolja azt és így megszabaduljon a vágyódástól. Dehát a doktor után csak nem vágyódnak a kicsik, mi lehet akkor itt az azonosítás értelme? A gyermek nem akarja elviselni, amit az orvos csinál vele, de kényszerítik rá. Utána aztán a gyermekből lesz a doktor, mindennek és mindenkinek a torkába néz, borogat, orvosságot ad be stb. Vagyis aktive csinálja újra végig azt, amit passzíve elszenvedett. Tudjuk, mennyire sérti a gyermek nárcizmusát, ha akarata ellen kénytelen eltűrni valamit. Az azonosítás révén a gyermek eléri a kívánt szerepcserét. A doktorjátékban ezenkívül a haragját is kiéli a gyermek. Ez kifejezésre jut abban, hogy az egész procedurát a játékban kegyetlenebb formában ismétli meg, mint ahogy

vele történt. Ugyanezt tapasztalhatjuk, ha a gyermekek papát, mamát vagy iskolát játszanak. Gyerekek, akiket sohase vertek meg, agyba-főbe püfölik a babájukat olyan vétkekért, amiket maguk is elkövetnek. Az én kettészakadása, amelyről az imént beszéltünk, lehetővé teszi, hogy a gyermek necsak a babáin, vagy más külső tárgyakon, de önmagával szemben is kiélje aggresszivitását. Hiszen az önmagunk iránti szigorúság, amelyet lelkiismeretnek nevezünk, nem egyéb, mint a kegyetlenkedési hajlamnak saját személyünk ellen való fordítása.

A nárcisztikus élvezetről, amelyhez az azonosítás révén jut a gyermek, már beszéltünk. Most hozzátehetjük, hogy a parancs elfogadása által a gyermek hasonlóbbá válik a felnőttekhez és minden, ami csökkenti a nagyok és kicsik közti különbséget, enyhíti a gyermek nárciszmusán esett sérelmet. Hogy a felnőttekhez hasonlókká váljanak, hajlandók a gyermekek az illedelmes viselkedés unalmát elviselni, vesznek fel örömest kényelmetlen ruhadarabokat, tekintenek egyszóval kívánatosnak mindenfélét csupán azért, mert a felnőttek életmódjához tartozik. Ez a második nárcisztikus nyereség még fokozza a már említett konzervativizmust, amellyel a gyermek az egyszer elfogadott parancshoz ragaszkodik. Ugyanez a konzervativizmus viszont szintén igen alkalmas eszköz a gyermek aggressziójának a kiélésére. Minden gyermekszobában tapasztalható általános jelenség, hogy a felnőttek időnként saját parancsaik rabjai lesznek. Köztudomású, hogy nincs kritikusabb lény a gyermeknél. A legkisebb következetlenséget észreveszik a szülők viselkedésében és számonkérik tőlük. Egy kisfiúnak pld. megígéri az apja, hogy vasárnap elmegy vele sétálni. Vasárnap vendégek jönnek és az ígéret feledésbe megy. Ebéd közben egyszer csak halálos komolyan megszólal a kisgyerek: „és a papa is hazudik". Mivelhogy az engedelmesség (ez esetben az igazmondás) nem belátás, hanem azonosítás következménye, a gyermek nem ismeri sem a kompromisszumot, sem az elnézést. Igy történhetik meg, hogy a gyermekben azonosítás révén felépül egy törvény, amely mind nagyobb és nagyobb ellentétbe

kerül a valóságos szülőkkel úgy, hogy végül a tőlük átvett parancsokat fordítja a gyermek a szülők ellen.

Sokszor lehet tapasztalni pld. nagyon is erkölcsösen nevelt lányoknál, hogy amikor rájönnek, hogy anyjuk tulajdonképpen egy férfivel nemi közösségben él, mélységesen megvetik, mint léha teremtést, vagy lesajnálják, mint szegény, gyenge nőt, aki kénytelen megalázkodni egy férfi előtt. A szigorú kislány ugyanis éppen az azonosítás segítségével régen kitörölte tudatából, hogy valaha ő is a nemi életre vágyott és minden kívánsága az volt, hogy anyuka legyen, a papával háljon, gyereket szüljön és szoptasson. A többi paranccsal együtt azt is teljesítette, hogy egy lánynak ilyesmire nem szabad gondolnia, de a régi harag megnyilvánul abban a szigorúságban, amellyel anyját később elítéli.

A fenti nagyon is tipikus példában az anya viselkedése, az azonosításra való hajlamot erősíti a gyermekben ahelyett, hogy elősegítené a szeretést és a megértést. A szeretetet megnehezíti az a körülmény, hogy az anya megenged önmagának olyasmit, amit a gyermeknek tilt. A megértést lehetetlenné teszi az ellentmondás, ami abban rejlik, hogy valamit rosszaságnak neveznek a gyermeknél, amit a nagyok szabadon megcsinálhatnak.[8]

A nevelési módtól függ, hogy a gyermek inkább a parancsokkal, vagy inkább a valóságos szülőkkel azonosítja-e magát. Mindkét esetben bekövetkezhet a szülőktől való eltávolodás. Ha a nevelés szigorú, úgy (mint a fenti példában is) a parancsokkal azonosítja magát a gyermek és önuralma magaslatáról néz le megvetéssel a szülőkre és az egész, hazug felnőtt társadalomra. A nem szigorú, (de mégis megértésnélküli) nevelésnél viszont a gyermek a szülők szokásaival azonosítja magát, ugyanazt teszi, amit ők és ezáltal összeütközésbe kerül a parancsokkal és tilalmakkal, amelyeket, ha eredménytelenül is, de állandóan hangoztatnak körülötte. Ilyen esetben lehetetlenné teszik a gyermeknek azt, hogy „jó" legyen. Azt teszi, amit a szülők és mégis mindig megrovásban részesül. A bizonytalanság, amely így körülveszi, meg-

[8] A szülők helyes magatartásának példáját mutattam annak a kisfiúnak az esetén, aki anyját választotta „tyúk"-jának. L. 44—45. old.

nehezíti úgy a szülők iránti szeretetet, mint az azonosításon alapuló határozott jellem kifejlődését. Az eredmény itt is elidegenedés. A gyermek, aki ösztönei rabja maradt, ellentétbe kerül erkölcsöt prédikáló szüleivel, akik nem adták meg neki sem az önuralomhoz szükséges erőt, sem a teljes szabadságot.

Ilyenformán történhetik meg tehát, hogy maga az azonosítás távolítja el végeredményben a gyermeket szüleitől. A leghathatósabb ellenszere ennek, ha a nevelésnél kezdettől fogva igyekszünk, amennyire csak lehetséges, a gyermek értelmére hatni. Más szóval, ha sikerül minél nagyobb mértékben a belátást tenni az azonosítás helyébe. Ez a legkülönfélébb módokon történhetik. Mindenekelőtt le kell arról mondanunk, hogy rekordteljesítményeket akarjunk elérni, a korai fegyelmezés tekintetében. Mert az elért gyors alkalmazkodás ára a szabad, önálló gondolkodási képesség csökkenése. Sok mindent, amit az egy-, vagy kétéves gyermek csak azonosítás révén tud magáévá tenni, a három-négyévesnek már különösebb nehézség nélkül meg lehet „magyarázni". Persze nem szabad azt hinnünk, hogy ezzel a nevelésmóddal az azonosítást teljesen kiküszöbölhetjük. Először is, mert az azonosítás, mint legősibb alkalmazkodási forma, megelőzi a nevelést; másodszor, mert úgy a „magyarázat"-nak, mint a „megértés"-nek az alapja az azonosítás. Megakadályozhatjuk azonban az azonosítások túlságosan merevvé válását és a gyermeki gondolkodás erőszakos megnyomorítását. Ha pld. nem kényszerítjük a gyermeket arra, hogy a parancsnak való engedelmeskedéskor egyben elítélje saját kívánságát, sokkal kevesebb, a nevelő ellen irányuló haragot kell az azonosításba belesűrítenie.[9]

Másik hathatós eszköz az azonosításon alapuló vak alkalmazkodás elkerülésére, ha a nagyok hajlandók alkalomadtán nyíltan bevallani, hogy egyetmást nem tudnak, vagy tévedtek. Nagyon tanulságos ilyenkor megfigyelni a gyermek magatartását. Egyrészt örül a dolognak, hiszen a szülők ezáltal ismét közelebb kerülnek hozzá. Másrészt azonban

[9] (L. az anya viselkedését annak a kislánynak az esetében, aki nem akarta odaadni székletét, 23. old.)

tiltakozik, követeli, hogy ne tévedjünk, hogy mindenttudók és mindenhatók legyünk, amilyeneknek ő képzel bennünket. Mert ha a szülők tévednek, akkor veszélyben forog a rekompenzáció, amelyet az azonosítás révén akart megszerezni magának a gyermek. Eredetileg ugyanis a gyermek önmagát tekinti mindenhatónak, amikor aztán a kényszer hatása alatt elfogad egy parancsot, lemond erről a mindenhatóságról, de ugyanakkor szüleit ruházza fel vele, akikhez az azonosítás révén akar hasonlóvá válni. Egy sereg gyermekkijelentés bizonyítja, hogy a gyermek elképzelésében a szülők számára semmisem lehetetlen. Egy példa a sok közül: egy hatéves kislánynak megtagadnak valamit, azzal az indokolással, hogy nincs rá pénz. A kislány: „hát miért nem csinálsz, papa?" Azt csak a király teheti. „Hát nem vagy király?" mondja a kislány csalódottan.

Hogy mennyire sérti a gyermek nárciszmusát, ha pld. kiderül, hogy apja, akivel azonosította magát, nem a világ első embere, arra jó példa a következő kis történet: Az apa túrára megy, a kisfiú megtudja, hogy ez alkalommal nem a papája, hanem más valaki a vezető. A gyermekkel alig lehet elhitetni ezt a rémes dolgot, hogy az ő papája nem megy legelől, amikor ő maga kizárólag első hajlandó lenni.

Mindenki tudja, hogy a gyakori sóhaj, „majd ha nagy leszek", a gyermek számára azt jelenti, „majd ha mindent tehetek, amit akarok". A gyermek számára eszerint a nagyokkal való azonosítás egyben eszköz régi önbizalmának visszaszerzésére. Ezt a reménységet még növelik azok a szülők, akik amellett, hogy szigorúak a gyermekkel szemben, önmaguknak mindenfélét megengednek.

Míg tehát a legtöbb szülő azt hiszi, hogy akkor neveli az életre gyermekét, ha feltétlen engedelmességet és korlátlan hitet követel tőle, addig az igazság az, hogy a gyermek akkor jut közelebbi kapcsolatba a valósággal, ha tapasztalja, hogy a szülei is gyarló emberek.

Mindent összefoglalva megállapíthatjuk tehát, hogy az azonosítás sohasem tagadja meg magát, mint a nárciszmus egyenes leszármazottját. Ha néha úgy is látszik, mintha a lemondás és alkalmazkodni-tudás eszköze volna, végered-

ményben kiderül, hogy mindvégig a régi célhoz, a nárcizmus védelméhez ragaszkodik. Az azonosítással ellentétben a szeretés és a belátás az a két faktor, amelyek segítségével tényleges kapcsolatba kerülünk a valósággal. Ebből következik, hogy a nevelésben ennek a két hatóerőnek kell a legnagyobb jelentőséget tulajdonítanunk. A szeretni-tudás és a belátás, illetve az értelem, a külvilág meghódításának igazi eszközei. Mert míg az azonosítással mimikriszerűen megadjuk magunkat a külső erőszaknak, addig a szeretnitudás és az értelem tesznek képessé arra, hogy a külvilágot kívánságaink értelmében befolyásolják.

Befejezésül ki kell még térnem arra, hogy mindazt, amit az azonosításról elmondtam — mint oly sok mást is — eredetileg nem a közvetlen gyermekmegfigyelésből tudtuk meg; hanem, hogy fordítva, a felnőttek analíziséből nyert tapasztalatok alapján vált lehetővé a nevelés, belátás és azonosítás közti különbség felismerése és helyes megítélése a gyermeknél. Míg a gyermekkori szexualitás tárgyalásánál, Freud szavaival élve, azt kellett mondanom, hogy szégyelnivaló, hogy ilyen nyíltan elénk táruló tényeket fel kellett fedezni, addig az azonosítás esetében nem is képzelhető, hogy más úton juthattunk volna a megismeréshez, mint a felnőtt lelkében beállott változások tanulmányozása révén. Ez érthető is, mert míg a nemiség közvetlenül tapasztalható cselekedetekben, érzésekben, vágyakban nyilvánul meg, addig az azonosítás folytán végbemenő lelki elváltozás hosszú folyamat, amelynek csak a végeredményét látjuk meg a felnőttben, mint karaktert. Az azonosítás szerepének ismertetésével kapcsolatban kifejtett nevelési elvek is tulajdonképpen a felnőttek analízisében tapasztalt tények alkalmazásai a gyermeknevelésre. Ebben a tekintetben elsősorban Ferenczire kell hivatkoznom, aki először utalt arra, hogy a merev karakter, mint a nevelés során szerzett automatizmusok összesége, legnagyobb akadálya az egészséges, rugalmas alkalmazkodóképesség kialakulásának. Ezek az automatizmusok szigorú viselkedési rendszabályok, amelyek előre meghatározzák az egyén reagálási módját a külső benyomásokra. Éppen ezért Ferenczi az ilyen automatikus karaktert egyenesen a pszi-

chózis egy fajtájának tekinti, amely a pszichoanalízis eszközeivel gyógyítható. A gyógyítás legfontosabb feltétele azoknak a gyermekkori élményeknek a felelevenítése, amelyek kapcsán az azonosításos lelki elváltozás, illetve az én-hasadás bekövetkezett. Erre azért van szükség, mert az én-hasadás folytán mindegyik én-rész befolyásolhatatlanná vált; az egyik azért, mert el van zárva a tudattól; a másik azért, mert már megmerevedett, vagyis csak az azonosítás révén magáévá tett magatartást engedélyezi. Az én-hasadást okozó élmény felelevenítése ismét helyreállítja az én egységét, és ezzel egyben lehetővé válik az egyéni automatizmusok tudatos ellenőrzése. Ez az ellenőrzés, amely képessé tesz bennünket arra, hogy a célszerűtlenné vált reagálásmódokat megváltoztassuk, semmiképpen nem jelenti a „jellemtelenséget", illetve az ösztönkorlátozások megszüntetését. De jelenti az automatikus karakter helyettesítését olyan én-ideállal, amelynek alapját nem a gyengébb veresége (azonosítás), hanem a szeretés, tisztelet és belátás képezi. Mint látjuk, Ferenczi ezen elgondolásán alapul mindaz, amit az azonosítás lehető háttérbeszorításáról és a belátás előtérbehelyezéséről mondottam. Ez a nevelési tanács tulajdonképpen azt jelenti, hogy amit a felnőttnél fáradságos gyógyító munkával igyekezünk a nevelési hibák utólagos leépítésével elérni, azt eleve meg kell tennünk a gyermek nevelésénél.

VÉGSZÓ.

Egy pszichoanalitikus orvos praxisából hallottam a következő esetet. Egy anya ideges kislányát akarta nála kezeltetni. Tekintettel arra, hogy mint a beszélgetésből hamarosan kiderült, az anya is idegességben szenvedett és az orvos gyakorlat híjján, nem vállalkozott a kislány kezelésére, végül is a gyermek helyett az anya vetette alá magát a kúrának. Az anya kezelése az orvos által kilátásba helyezett mellékeredménnyel járt, amennyiben az anya állapotának javulásával a kislány idegessége is rendbejött. Noha ebben az esetben könnyen lehetett volna a gyermek idegességét az átöröklés számlájára írni, mégis kiderült, hogy a kislány, a környezetében beálló lényeges változás (t. i. az anya idegességének enyhülése) révén, nyerte vissza lelki egyensúlyát.

Ez csak egyike azoknak a gyakori pszichoanalitikai tapasztalatoknak, amelyek azt bizonyítják, hogy — végletes esetektől eltekintve — az idegbaj keletkezésénél nem annyira a hajlam, mint inkább a környezeti behatások, illetve élmények játsszák a legfontosabb szerepet. Sőt még tovább mehetünk, azt, hogy valamely élmény miért vált kórokozóvá (traumává), szintén a gyermeknek a környezetéhez való érzelmi beállítása szabja meg. Vagyis ugyanazt az élményt az egyikfajta környezetben káros következmények nélkül viseli el a gyermek, míg egy másik környezetben azt az utolsó lökést jelenti, amelytől a már amúgy is labilis lelki egyensúly felborul. A szülők jelleme, a családban uralkodó hang, az, ahogyan általában a gyermekkel bánnak, és legfőképpen a tilalmak és a kiélési lehetőségek közti feszültség játsszák a döntő szerepet. A szülők kezében tehát óriási hatalom van. Ők azok, akik végeredményben felelősek az egyén

lelki egészségéért, sőt jó, vagy rossz jelleméért is. Illetve felelősek volnának, ha ismernék saját hatalmukat. A szülők és nevelők azonban csak tudatos célkitűzéseiket ismerik és nem számolnak azzal a befolyással, amellyel jellemük, szokásaik, életmódjuk stb. van a gyermekre. Gyakran maguk a gyermekek sem veszik észre, hogy mennyire a szüleik mintájára fejlődtek, elannyira, hogy még a szülőkben legjobban kárhoztatott hibák is megvannak bennük. És épígy a szülők is legfeljebb értetlen csodálkozással tapasztalják, hogy minden tudatos igyekezetük ellenére a gyermekükben saját gyöngeségeik keltek életre. Ilyenkor aztán többnyire öröklött hajlamra gondolnak és figyelmen kívül hagyják a sokkal közelebb fekvő magyarázatot, hogy az, ahogyan élnek és cselekednek, nagyobb hatással van a gyermekre, mint az, amit csak mondanak.

Az öröklődési elmélet nagyobb népszerűsége érthető, mert mentesíti a nevelőket felelősségük tetemes részétől, míg a másik nézőpont elfogadása ezt a felelősséget óriásivá növeli. Szinte azt a követelést tartalmazza, hogy nekünk magunknak tökéleteseknek kell lennünk, ha azt akarjuk, hogy gyermekeink tökéletesek legyenek. Nos ez valóban így is van és tulajdonképpen azt jelenti, hogy ne követeljünk a gyermektől olyasmit, amire magunk is képtelenek vagyunk. Más szóval, hogy a nevelési módszerek, elvek és célok kiépítésénél a lehető legnagyobb mértékben tekintettel kell lennünk az emberi lélek törvényeire.

Sokan azt fogják erre mondani, hogy ez lehetetlen követelés, hiszen képtelenség azt kívánni, hogy minden szülő ezentúl tanult pszichológus legyen. Bármilyen furcsán hangzik, mégis azt hiszem, hogy ez nem lehetetlen, csak a „tanult" pszichológus helyett „természetes" pszichológust kell mondanunk. Hiszen láttuk, hogy pszichológiai tudatlanságunk tulajdonképpen nem egy valóságos nem-tudás, hanem a neveléssel járó elfojtás következménye. Az, amit a nevelőktől kívánunk, tehát nem új dolgok megtanulása, hanem visszaemlékezés olyasmire, amit mindnyájan tudtunk valamikor gyermekkorunkban. Tudjuk jól, hogy ez a visszaemlékezés nem könnyű dolog, de bizonyos az is, hogy nem lehetetlen.

Legfőbb akadálya a tilalom, amellyel ezt a tudást általában sujtani szokás. Amint azonban ez a tilalom megszűnik, megvan mindenki számára annak a lehetősége, hogy emlékeinek legértékesebb és legtanulságosabb részét ismét felelevenítse.

Ezen a ponton egy újabb ellenérv merülhet fel. Sokan azt kérdezhetnék, hogy miért van szükség a gyermekkori emlékek felelevenítésére? Hiszen tudjuk, hogy a kultúra mindenképpen megkívánja az ösztönkorlátozást és ha ez így van, miért ne felejtsük el inkább a korlátozásokkal járó kellemetlen érzéseket? Épúgy, ahogy mindenki jobban szereti, ha narkózisban operálják és így megszabadul a szenvedés tudatos átélésétől. Mindez igaz és mégis van egy bökkenő. Maga a narkózis sem egészen veszélytelen dolog. Megtörténhet, hogy egy sereg ép fogunkat huzatjuk ki, mert a fájdalom nem figyelmeztet a veszélyre. Egy ilyen nem akart káros következménye az elfojtásnak éppen a nagyarányú és általános tudatlanság az önismeret terén. Ez a tudatlanság akadályoz meg abban, hogy mérlegelni tudjuk a szükséges szenvedés mértékét. Miután saját kínos emlékeinktől sikerült az elfojtás útján megszabadulnunk, az eredeti gyermeki lázongás átalakul azzá az ismeretes nevelési elvvé, hogy „amit én el tudtam viselni, azt majd te is ki fogod bírni". Igy áll bosszut egyik nemzedék a másikon gyermekkorának elrontott örömeiért.

Ezen az alapon valóságos rablógazdálkodás folyik a gyermekkori boldogság terén, míg végül odáig jutottunk, hogy úgyszólván a gyermekkor tekinthető az emberi élet legkeservesebb korszakának. Érdekes és figyelemreméltó fokmérője ennek a változásnak az irodalom. Míg azelőtt a szerelmesek panaszai és más lelki problémái képezték az irodalom főtárgyát, addig manapság a kisgyermek keservei és tehetetlen lázongása áll az érdeklődés középpontjában. Valamikor a kisgyermek természetes jelzője a „boldog" volt, manapság szinte obligát dolog a gyermekről szólva hozzátenni, „a meg nem értett".

Ugy gondolom, hogy a gyermekkel szemben való beállításunk megváltozása és a nyomában fellépő, folyton fokozódó érdeklődés a nevelés problémái iránt, biztos jele a gyermek

helyzetében beállott rosszabbodásnak. (Persze egyben az első lépés az orvoslás irányában.) Ez a rosszabbodás kizárólag a lelkiekre vonatkozik és épúgy áll a sokféle veszélynek kitett proletárgyermekre, mint a polgári családok gondosan őrzött gyermekeire. A városi kultúra olyan változásokat idézett elő a gyermek környezetében, amelyek az általános emberi fejlődési nehézségek leküzdését igen nagy mértékben megnehezítik. Ennek a változásnak legfontosabb momentumai először, hogy a városi gyermek fokozott mértékben függ szüleitől, mert több védelemre és segítségre van szüksége; másodszor, hogy nagyobb a feszültség az ösztönös vágyak és a külső valóság által követelt korlátozások között; harmadszor, hogy, noha a mai gyermek jobban rá van utalva szüleire, mégis az élet az elé a feladat elé állítja, hogy minél tökéletesebben elszakadjon tőlük úgy lelkileg, mint a megélhetés szempontjából. Míg régebben az életmód, foglalkozás, lakóhely nemzedékről-nemzedékre jórészt változatlan maradt és a gyermeknek a szülőkről csak mint szerelmi tárgyról kellett lemondania, egyébként azonban megmaradhatott az otthoni légkörben, addig a modern városi embernek a teljes hontalansághoz kell edződnie. Ami valamikor különleges emberek különleges teljesítménye volt, arra ma mindegyikünknek képesnek kell lennie.

Gondoljuk végig, hogy a viszonyok ilyen irányú megváltozásának mik lehetnek lélektani következményei? A városi gyermek nagyfokú ráutaltsága már egymagában azt jelenti, hogy az általános, szinte biológiai jellegű fejlődési nehézségek, úgymint az Ödipusz- és kasztrációs-komplexum leküzdése nehezebbé válik. A mi gyerekeink életében a szülők jelentik az egyetlen szilárd pontot, ők az egyedüliek, akik a lakás, a környezet, az életviszonyok folytonos változása közepette a biztonságot és állandóságot jelentik. Ugyanekkor (úgy a jómódú, mint a szegény családoknál) éppen a szülők azok, akik aránylag kevés időt töltenek a gyermekkel, ennek folytán a már amúgy is létező kettősség a gyermeknek a szülei iránti érzésében még jobban kiéleződik. A gyermek fokozottan ragaszkodik szüleihez, mert rajtuk kívül nincs mibe kapaszkodnia és ugyanekkor fokozottan kell rájuk haragud-

nia, mert hiszen állandóan elhagyják. A modern családi élet másik jellemző vonása az egy lakásbaszorulás mellett, a titkolódzás fokozódása és végül a külvilág felé való ellenséges elzárkózás. A titkolódzás és az elzárkózás megnehezítik a gyermek számára, hogy összehasonlítás révén valódi jelentőségük szerint értékelje a családban történő dolgokat; úgy a jó, mint a rossz, ami otthon éri a gyermeket, az egyedülvalóság bélyegét hordja magán. A jótól nem mer elszakadni, mert ki tudja, talál-e kárpótlást és a rossz elől nincs menekülés, mert a külvilág idegen és félelmetes elannyira, hogy annál még az ismerős rossz is jobb.

A gyermekszoba tehát ebből a szemszögből nézve szűk kis világ, amelyet a félelem és a titkolódzás zár el a külvilágtól. Ebben a félelmekkel és vágyakkal túltelített, szinte túlfűtött atmoszférában játszódik le a nevelés. Világos, hogy ilyen körülmények között nem könnyű a nevelő dolga. És főleg nem könnyű eltalálni, hogy mikor teszünk vagy mondunk olyasmit, ami a gyermek helyzetét még jobban megnehezíti. Ugyanaz, amit pld. a falusi gyermek, akinek a nagyobb mozgásszabadság mellett több alkalma van indulatai és vágyai kiélésére, minden baj nélkül visel el, a mi gyermekeink számára súlyos traumává lehet. Ez egyformán áll a kényeztetésre, mint a rossz bánásmódra. Ott, ahol a gyermek közelebb van az élethez, a külvilághoz, sem a kényeztetésből, sem a szigorúságból nem származik olyan könnyen baj, mint ott, ahol a gyermek nem szökhet meg sem az egyik, sem a másik elől.

Az egyes családoknak a városi élettel járó elzárkózása a külvilágtól, a szülőknek a neveléshez való viszonyában is változást idézett elő. Sokféle aggodalmaik hatása alatt a szülők szinte megfeledkeznek arról, hogy a nevelés célja a gyermekszobából kivezetni a gyermeket és mindinkább úgy viselkednek, mintha a gyermekszoba lenne a legbiztonságosabb, legjobb hely, ahonnan a gyermek lehetőleg ne is kívánjon kimozdulni.

Igazságtalanság volna, ha a szülőknek szemrehányást tennénk fokozódó aggodalmaskodásukért. Hiszen éppen tudásunk fejlődése folytán ismerkedünk meg mind újabb és

újabb veszedelmekkel, amelyek gyermekeinket fenyegetik. Megtudtuk, hogy a piszok ártalmas, hogy a betegségek ragályosak stb. A gyermekeknek ezentúl csak bizonyos óvintézkedések után szabad a dolgokhoz hozzányúlnia, csak bizonyos emberekkel szabad beszélnie. Hogy hogyan fest aztán a világ egy ilyen „jóltartott" kisgyermek fejében, mutatja annak a kislánynak az esete, aki, amikor megkérdezték tőle, hogy mi van a sétatéren, ahol játszani szokott, a kérdező meglepetésére azt felelte: „betegségek".

Láthatjuk mindebből, hogy a gyerekszobával baj van. Lassanként börtönné változott, amelyet a félelem hathatósabban véd, mint akárhány rendőr tehetné. És ép olyan magányos is, mint a börtön, mert hiába él a kisgyermek oly nagy és állandó közelségben a nagyokkal, mégis távol van tőlük, mert nem mondanak el neki semmit igazi életükről.

Pedig az egyetlen, amivel ellensúlyozhatnánk a kifelé való elzárkózással és a nevelési idő meghosszabbodásával járó bajokat, a gyermekkel való nyílt és őszinte viselkedés volna. Rajtunk keresztül kell megismernie a világot, amelytől egy ideig óvatosságból távol kell tartanunk. A gyermekkel szemben való nyíltság persze csak úgy lehetséges, ha önmagunkkal szemben is őszinték tudunk lenni. Mindazok után, amit eddig az önmegismerés nehézségeiről, (mert hiszen ezt jelenti az önmagunkkal szemben való őszinteség) mondottam, azt hiszem, senkisem gondolhatja, hogy ez a tanács csak üres szólam. Ezzel a tanáccsal tulajdonképpen azt akarom mondani, hogy egyedül saját érzéseink és a gyermekkori nehézségeinkre való emlékezés segíthet ahhoz, hogy a gyermek helyzetéről helyes képet alkossunk magunknak. Igy aztán már nem eshetik meg, hogy a gyermeket bábunak tekintjük, akinek nincsenek sem önálló véleményei, sem pedig önálló vágyai. Akkor tudni fogjuk, hogy a gyermekkel szemben éppen olyan tapintatosaknak, sőt udvariasaknak kell lennünk, mint felnőttek közt. Bátorítani fogjuk a kicsinyeket, hogy lehetőleg szabadon nyilvánítsák gondolataikat és a szükségessé váló tilalmakat és korlátozásokat igyekezni fogunk nekik megmagyarázni. Tudni fogjuk, hogy a gyerekek jó megfigyelők és szigorú kritikusok és őrízkedni fogunk a

hiábavaló hazugságoktól. Hallottam pld., hogy egy 6 éves kislány azt mondta anyjának, aki azt állította, hogy el *kell* utaznia: „miért mondod mindig, hogy *muszáj?* Mondd inkább, hogy el *akarsz* utazni." Ezzel nemcsak azt mutatta a kislány, hogy keresztüllátott anyján, de azt is, hogy bátran meg lehet neki mondani az igazat.

Az őszinteség semmiképpen nem azonos az elkényeztetéssel. Hiszen nincs arról szó, hogy — a fenti példánál maradva — az anya ne utazzék el, ha a gyermek úgy kívánja. Az se valószínű, hogy a gyermek kevésbbé bánkódna, ha az anya nem muszájból, de saját akaratából utazik el. Az őszinteség előnye a gyermek számára egészen másban nyilvánul meg. Lehetővé teszi a gyermek számára azt, hogy szüleivel együtt érezzen. Közelebb érzi magához a nagyokat, ha megtudja, hogy azok is, hol kényszerűségeknek vannak alávetve, hol pedig kívánságaik szerint cselekednek, épúgy, mint ők. A nagyokkal való együttérzés gyerekeknél igen ritka. Rendszerint csak ha már maga is felnőtt, (de még akkor sem mindig) jön rá a gyermek, hogy a szülők sem kizárólag nevelőautomaták és kötelességteljesítő-gépek, hanem emberek. A hibát sohasem a gyermek érzéstelenségében, hanem minden esetben a nevelés hibás voltában kell keresnünk, amely nem ad a gyermeknek módot arra, hogy nevelői lelkivilágát megismerje. Sok nevelő egyenesen szemtelenségnek veszi, ha a gyermek azt meri feltételezni róluk, hogy bennük ugyanolyan érzések, gyengék és szenvedélyek élnek, mint őbenne. Az ilyenfajta nevelésmód következménye aztán a fiatal nemzedéknél oly gyakran tapasztalható ridegség és keménység az öregekkel szemben.

Épúgy, ahogy szükségtelen az érzések titkolása, szükségtelen azoknak a valóságos bajoknak az eltitkolása is, amelyeknek a gyermek és az ember általában ki van téve. Rendszerint azt tapasztalhatjuk, hogy ugyanabban a gyerekszobában, amelyben gondosan kerülik olyan szomorú dolgoknak, mint betegség, halál, gond, szerencsétlenség még említését is, (ha valaki meghalt, azt mondják róla, hogy elutazott stb.) a „fekete ember", „bubus", vagy „rendőr" uralkodik, aki eljön és elviszi a rossz gyereket. A gyereknek nem

azt mondják például, hogy ne hajoljon ki az ablakon, mert ha kiesik nyomorék lesz vagy meghal, hanem ehelyett valamilyen rémalak büntetésével fenyegetődznek. (Ez nem ritkán abba a kísértésbe viszi a gyerekeket, hogy kipróbálják, vajjon igaz-e, amit a nagyok mondanak.) Míg a valóságnak megfelelő figyelmeztetések lassanként képessé teszik a gyermeket arra, hogy önmagára vigyázzon, addig a mindenütt jelenlévő rémmel való ijesztgetés és a folytonos felügyelet megfosztja a gyermeket az önállósághoz szükséges bátorságtól. Az a gyermek, akit meg akarunk kímélni attól, hogy tudjon az élet árnyoldalairól, abba a hitbe éli bele magát, hogy az embernek csak szófogadónak és illedelmesnek kell lennie és akkor semmi baja nem eshetik. Ez a hit persze óriásira növeli a szülők hatalmát a gyermek szemében. De ugyanennek a vak hitnek a következménye, hogy olyan események, amelyek ezt a hitet meghazudtolják, súlyos lelki megrázkódtatással járnak. A családban előforduló betegség, vagy haláleset a legnagyobb félelmeket és bizonytalanságot ébresztik a gyermekben. Vagy kételkednie kell a szülők hatalmában, akkor nincs többé biztonság a földön, vagy, ha kitart a hite mellett, a szülőktől való félelme növekedik meg, akik titokzatos okokból ilyen szigorúan büntetnek. A gyermeknek adott egyszerű és a valóságnak megfelelő magyarázatok, ha fel is keltik benne a félelmet, soha sem vezetnek ahhoz az állandó, határt nem ismerő félelemhez, amely azokban a gyermekekben él, akik tudatlanságuk folytán minden oldalon veszedelmeket sejtenek.

Az őszinteség révén juthatunk el tehát a gyermek (és ezzel a felnőtteknek is) lelki felszabadításához. Látjuk, hogy rossz üzletnek bizonyult, ha meghosszabbodott nevelői munkásságunkért a gyermek ragaszkodásának mesterséges fokozásával akartuk magunkat kárpótolni. A ragaszkodás az élettől való félelemmé, belső megkötöttséggé és érzéstelenséggé fajult. Nem lettünk szeretőbb gyermekekké, csak kevésbbé boldog és kevésbbé szabad felnőttekké. Ismét meg kell tanulnunk, hogy a nevelés főcélja a gyermek kiszabadítása a gyerekszobából. A nevelés nem lehet más, mint az út, amely a gyerekszobából *ki* — és bármily fájdalmas

legyen is ez a mi számunkra — a szülőktől *el*-vezet. Csak azok a szülők, akik ezt az utat — amely a gyermek számára talán még nehezebb — lehetőleg megkönnyítik, remélhetik, hogy ha gyermekeik felnőnek, ismét találkoznak velük, persze nem mint engedelmes alattvalókkal, hanem mint egyenrangú barátokkal.

HUNGÁRIA R. T.